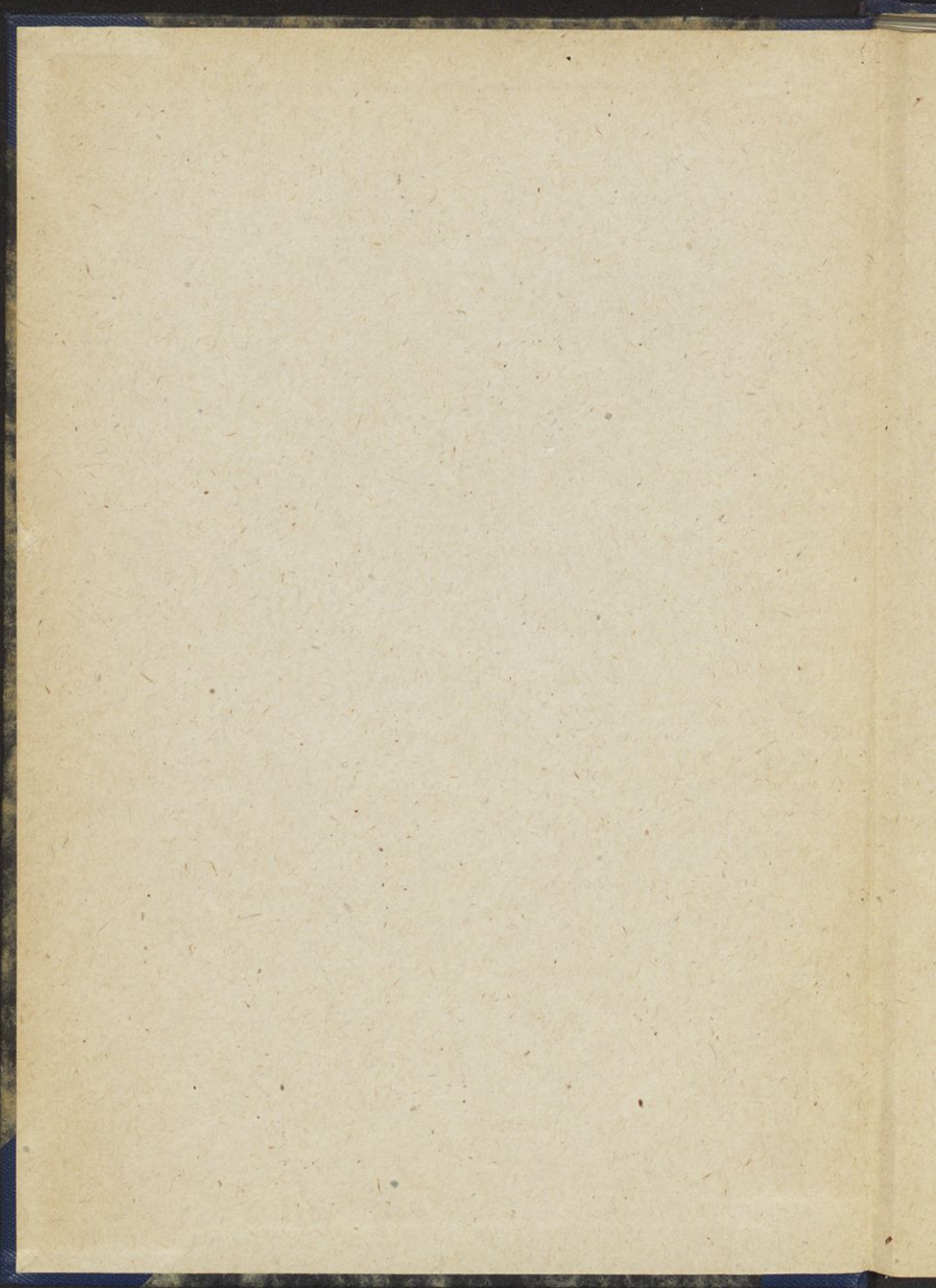

55917

SOCIALNA MATICA

Gorica 1913

Dr. KAREL SLANC

ZADRUGA

in njen pomen v razvoju človeštva

25

Dr. Karel Slanc

SOCIALNA MATICA

Leo Brekovic

GORICA

Redovito izdanje 1913

SOCIALNA MATICA

GORICA

Redovito izdanje 1973

Dr. Karel Slanc

ZADRUGA

in njen pomen v razvoju človeštva

Karel Vohovský

Gorica 1913

Tiskala „Goriška Tiskarna“ A. Gabršček

Dr. Karel Štanc

ZADRUGA

in njen pomen v razvoju slovenstva

55917

030027141

Tiskalca „Goriška Tiskarna“ A. Gabrješek
Gorica 1973

„Kar človek je, to dolguje
združitvi človeka s človekom“.

Gierke.

Nagon skrbi za življenje, vlada ves človeški razvoj. Ta nagon se deli v nagon skrbi za preživljanje samega sebe in v nagon zaploditve otrok. »Lakota in spolna ljubezen vzdržujeta to večno vrvenje«, pravi Schiller in označuje s temi besedami gonilne moči človeškega življenja. V boju za preživljanje prihaja človek večkrat v nevarnosti; ker pa ne tava tja v en dan, vprašuje, zakaj se prirodni dogodki vrše tako in ne drugače. Vsaka žival je bolj zavarovana proti nevarnostim življenja, kakor človek. Ali njegovi razvitejši možgani človeka silijo, da vprašuje, kaj mu zamore škodovati, kaj hasniti; tako se varuje pred nevarnostmi življenja. Kakor Spencer pravi, je vse življenje prilagodenje notranjih relacij zunanjim relacijam. Priroda stavi človeku razne in menjajoče se pogoje v skrbi za življenje; tem se je treba prilagoditi in v tem delovanju se vprašuje človek: zakaj? To je tretji del nagona skrbi za življenje, imenovan: vzročni ali kavzalni nagon. Vsi trije: skrb za preživljanje samega sebe in

svojcev ter ta vzročna potreba tvorijo nagon skrbi za življenje.*)

Ta nagon skrbi za življenje v svojih treh oddelkih, vlada vse stvaritve posameznih in združenih ljudi, ta nagon je bil stvaritelj vsega človeškega razvoja v času več milijonov let. Nagon skrbi za življenje je bil stvaritelj vseh gospodarskih združitev ljudi, bil stvaritelj držav, prava, verstva, cerkvá, jezikov, znanosti in umetnosti. Novejši prirodnoslovci zasledujejo ta nagon tudi v nastajanju in rasti neorganske prirode.

Ako pregledavamo zdajšnje gospodarstvo in vso ostalo kulturo belega plemena, vidimo, da je ta nagon razvil človeštvo že do visoke stopnje. Nemški največji mislec-pesnik Goethe, ki je davno pred izsledki novejših prirodnoslovcev Lamarck-a, Darwina in naslednikov našel, da je vse na svetu nastalo v razvoju vsled navedenega nagona, in slutil in prorokoval marsikaj, kar se je pozneje točno izvršilo, je izrekel v Faustu: »ach, zu des Geistes Flügeln wird sobald kein körperlicher Flügel sich gesellen!« Pa že si je človek pripravil in že leta po zraku, male in velike ptice ga pa spremljajo nevoljne nad to konkurenco v zraku. Kropotkin, človek najširše znanstvene omike, piše v svoji krasni knjigi »Blagostanje vsem«: »Kako lice nam danes kaže kaka civilizirana dežela? Hoste, ki so jo nekdaj pokrivala, so (kar jih je bilo preveč) iztrebljene, močvirja izsušena, podnebje je zdravo, skratka prebivati se da na tej zemlji. Zemlja, na kateri so rastla nekdaj le zelišča in trave, daja danes bogato žetev. Pečine,

*) V pesniški intuiciji je to izpoznal in izrekel veliki Goethe: *Weshalb drängt sich das Volk so und schreit? Es will sich ernähren, Kinder zeugen und die ernähren, so gut es vermag. Wanderer, merke dir das und tue zuhause desgleichen. Weiter bringst es kein Mensch, stell' er sich, wie er auch will.*

ki so nekđaj visele nad dolinami v jugu, so se izpremenile v terase, na katerih se vije trta s svojim zlatim sadom. Divja zelišča in grmovja, ki so prej donašala le grenek sad in nevžitne korenine, so se po poplemenitvi izpremenila v tečno sočivje in sadno drevje. Tisoč kamenitih in železnih cest reže deželo, vodi čez in skozi hribovja; lokomotiva žvižga v divjih prepadih Alp, Kavkaza, Himalaje. Po rekah plavajo ladje. Obali morja so premerjene, osigurane; lahko je priti z morja na kopno; umetne luke, ki so se zgradile v varnost proti divjanju oceana z velikim trudom, dajejo mornarjem gotovo pribežališče. Globoki rovi so v zemlji in med skalovjem, kjer se dobivata premog, ruda. V krajih, kjer se križajo važne ceste, so nastala velikanska mesta, v kojih obzidju se najdejo zakladi industrije, umetnosti in vede.

Cele generacije, rojene in umrle v bēdi, podjarmljene, izčrpane po prevečnem napornem delu in trpinčene po gospodi, so zapustile to neizmerno bogato dedščino 20. stoletju. Tisoč in tisoč let so delali milijoni ljudi, da so iztrebili pragozde, izsušili močvinja, napravili ceste, uravnali reke. Vsak hektar zemlje, katerega obdelujemo v Evropi, je pognojen s potom več ras; vsaka cesta ima svojo zgodovino robote, neznanskega dela, zgodovino trpljenja ljudstev. Vsaka milja železnic, vsak meter tunelov sta stala človeške krvi. Hodniki rudnikov še kažejo sveže sledi rudarjevih udancev, in skoraj že označa vsak steber podzemeljskih rovov in galerij grob »knapa«, ki je v mladih letih izdihnil.

Naša mesta, zvezana med seboj po železnicah in ladijah, so organizmi sto in stoletne življenjske dobe. Le kopljite pod njimi in našli boste sledove prejšnjega dela in življenja. Le zamislite se v zgodovino naših mest in našli boste, da je njihova civilizacija nastajala le sčasoma in

počasi po združenem trudu vseh meščanov. Vrednost vsake hiše, tvornice, rudokopa, skladišča je nastala iz nabranega dela milijonov pokopanih delavnih moči in vrednost teh stavb vzdržuje le trud delavcev, ki živijo na vsem svetu. Vsak najmanjši del tega, kar zovemo narodovo bogastvo, še le zadobi svojo vrednost s tem, da je del te neizmerne celote. Kaj bi bil dok v Londonu, veliko skladišče v Parizu, če bi se ne nahajala v teh velikih središčih mednarodna trgovina? Kaj bi bili naši rudo- in premogokopi, naše tvornice, naša stavbišča, naše železnice brez velikanske množine po morju in kopnem razdeljenega trgovskega blaga? Na milijone človeških bitij je sodelovalo, da se je ustvarila ta naša civilizacija; drugi milijoni, raztrošeni po vsem svetu, delajo, da jo ohranjajo. Brez teh delavcev bi v par desetletjih ruševine svedočile o prošli veličini.

Ni ga dela, (in bodi si tudi misel ali iznajdba), ki ne bi bilo kolektivno, vzajemno delo in ki bi ne imelo svoj začetek zajedno v prošlosti in sedanjosti. Tisoč iznajditeljev, znanih ali neznanih, v bedi umrlih, je pripravljalo iznajdbe, katerih se danes veselimo in v njih občudujemo svoj genij. Tisoč pisateljev, pesnikov, učenjakov je sodelovalo pri zgradbi naših sedanjih ved, pri ustvarjenju učenjaškega zraka, brez katerega ne bi živelo nobeno čudo našega stoletja. Pa tudi delovanje teh tisoč in tisoč filozofov, učenjakov, iznajditeljev se je izcimilo iz prejšnjih stoletij, ti geniji so jemali svoje gonilne moči iz te preteklosti. Genij kakega Séguina, Mayerja, Groveta je gotovo več pripomogel upeljavati industrije v nove tire, kakor vsi kapitalisti sveta; ali ti talenti so sami le otroci industrije, nič manj, kakor vsa novodobna véda; saj je moralo tisoč strojev izpreminjati toploto v dinamično moč, ta pa toploto v glas, luč, elektriko, predno so mogli ti

geniji oznaniti mehanični izvor in enoto fizičnih moči. Kropotkin razvija dalje, dokazuječ, da stoji vse v ozki zvezi: veda in industrija, veda in nje praktična uporaba, iznajdba in nje uresničenje, delo možganov in ročno delo, misel in napor mišic; vsaka iznajdba, vsak napredek, vsaka pomnožitev človeškega bogastva izvira iz skupnosti ročnega dela in dela možganov v preteklosti in sedanjosti. In Kropotkin vpraša: S kakim pravom se sme kdorkoli polastiti le malega dela te neizmerno celote in kdo sme reči: to je moje in ne vaše?

V teh Kropotkinovih mislih je izraženo, da je tudi vzajemnost princip razvoja človeštva. To vzajemnost je tudi lepo izrazil naš Cankar v »Hlapcu Jerneju«: »Štirideset let bo, ko sem prestopil ta prag. Bajta je bila takrat čemerna in ubožna, da je bilo gospodarja sram in hlapca. Pa je tekel pot v potokih, pa smo postavili dom, da je ženskam veselje, moškim čast. Kdo ga je postavil? Vsi so pomrli, trudni; ostal sem sam, poslednji gospodar. Na prostrano, blagoslovljeno polje gleda naš dom. Kdo je obdeloval to prostrano polje, kdo ga je razširil? Vsi so pomrli, ostal sem sam, poslednji oralec, poslednji kosec.«

Powerdal sem, da vlada ves razvoj človeka nagon skrbi za življenje. Pogledati je, kako se javlja ta nagon. Ali velja Hobbesov izrek, da je človek človeku volk, ali velja, da živali kakor ljudje najlažje prestajajo boje za preživetje in za svoje in se razvijajo naprej do večjih spretnosti, ako se družijo, ako vzajemno nastopajo proti življenju škodljivim silam narave? Angleška prirodoslovca Darwin in Wallace sta sredi prejšnjega stoletja dokazavala, da je boj za bitja ali nebiti glavno načelo razvojev živali in ljudi, da v srditem boju za življenje zmagujejo le najboljši, najsrečnejši in da preživijo le oni, ki so se prilagodili od narave podanim razmeram.

Iz tega se je dalje razvijalo, da je človek človeku volk, da je konkurenčni boj med ljudmi zakon življenja, da tudi med ljudmi najlažje zmagujejo roparske, silovite, drzne, zvite narave. Na drugi strani so se oglasili prirodoslovci, ki so našli, da je v živalih in ljudeh nagon (instinkt), ki jih sili, da se zedinjajo, da lažje pridobivajo, kar je treba za življenje. Neki pisatelj navaja slučaj, da je iz ječe ubegli kaznjenec, ki se je skrival v jetniški obleki v jarku, skočil iz njega in hitel rešiti iz goreče hiše otroka, po katerega si ni upal noben okolo stoječih, in ga sam opečen prinesel materi. To ni ljubezen, to je instinkt solidarnosti, ki učinkuje s prirodno silo. Zato smatrajo mnogi prirodoslovci zraven »boja za biti ali ne biti« tudi vzajemno pomoč v razvojih živalstva in ljudi kot prirodni zakon in činitelja v razvojih. Bivši dekan petenburškega vseučilišča prof. zoologije Kessler je o tem l. 1880. govoril: Veda o živalstvu in k njej pripadajoče vede, ki se bavijo s človekom, vedno naglašajo to, kar zovejo neusmiljeni boj za biti ali ne biti. One pa pozabljajo, da živi še drug zakon, ki se more imenovati zakon vzajemne pomoči, ki je, vsaj glede živali, važnejši, kakor zakon boja za obstanek. Potreba, da se zarodijo potomci, združuje živali, in tem prijaznejše so si živali, tem bolj se podpirajo in tem lažje se njihovo pleme preživi, tem več napreduje razvoj možganov. Vsi razredi živalstva in posebno višje živali živijo v vzajemni pomoči. Seveda se ne da tajiti zakona boja za obstanek, pa trdim, da temelji napredujoči razvoj živalstva in človeštva mnogo bolj na vzajemni pomoči in podpori, nego na medsebojnem boju. Vsa organska bitja imajo dve posebne potrebe: potrebe prehranitve in nadaljevanja plemena. Prva potreba jih vodi do boja za obstanek, druga potreba pa jih vodi k vzajemni pomoči. (Individualizem — altruizem). »Ali«, je rekel prof. Kessler,

»jaz se pridružujem misli, da ima v razvoju organskega sveta, v vednem preminjanju organskih bitij, vzajemna pomoč med individui važnejše delo, nego medsebojni boj.« — Velikemu Goetheju je pravil nekdo l. 1827., da sta mu ušla dva kraljička in da jih je družega dne našel v gnezdu taščice, ki ju je krmila, kakor svoje mladiče. Goethe se je temu začudil in rekel: »Če je to dejstvo, to krmljenje tujca tudi splošno veljaven zakon prirode, potem je rešena marsikatera zagonetka.« — Znameniti angleški mislec Herbert Spencer priznava veljavo vzajemne pomoči med živalmi, zanika jo pa med ljudmi, trdivši, da je boj posameznika proti vsem zakon življenja. Pa Darwin, ki je prirodoslovne vede najbolj revolucioniral, jim dal načrt in razvojno smer, je sam pripoznaval zakon vzajemne pomoči med živalmi. Hotel je le dokazati, kako se vrši drugi zakon, zakon boja za obstanek, ali razlagal je, da v nekaterih družितvah živali izgine med posameznimi individui boj za eksistenčna sredstva in da nadomešča ta boj skupno delo; ta vzajemnost vodi do razvoja duševnosti, moralnih čutov, ki potem dajejo plemenu najboljše pogoje preživljenja. Darwin je trdil, da niso vedno telesno najčvrstejši in izviteži najboljši v bojih, ampak taki, ki so se učili in privadili druženju, da se podpirajo zaradi dobrobiti skupine bodi da so jaki ali slabotni; skupine, ki so najbolj združevale med sabo svoje člene, so najboljše uspevale in so imele največje število zarodov. Iz Darwinovega nauka, da velja tudi zakon boja za obstanek med živalmi in ljudmi, so njegovi nasledniki in učenjaki družili ved kovali orožje in tako so tudi učitelji gospodarstva in politike učili, da velja med ljudmi kot življenjsko načelo strogi konkurenčni boj med posamezniki in da je le-ta spravil človeštvo do zdajšnje vsestranske razvojne višine. Angleški prirodoslovec Huxley, Darwinov učenec, je

pisal, da je iz stališča moralista živalstvo na enaki stopnji, kakor boj med gladiatorji. Ti borilci so se dobro prehranjali in se spuščali v boj z družimi. Močnejši, spretnější, zvitejši je zmagal, da se drugi dan naprej bojuje. Milostni. — Kakor so med živalmi, tako so tudi med prvotnimi ljudmi podlegli slabotneži na telesu in duhu, a žilavi in pretkanejši, ki so bili tedaj najboljše oboroženi, so preživeli, dasi drugače morda niso bili najboljši. — Življenje je bilo v prvotnem stanju trajen divji boj razven začasnega skupnega življenja v rodbini; Hobbesov boj vseh proti vsem je po Huxleyu normalno stanje. — V eni najlepših, najsrčnejše pisanih knjig svetovne literature: »Vzajemna pomoč kot princip razvoja« se bavi knez Kropotkin s tem vprašanjem in ta največji kritik življenja, kakor ga označuje pisatelj Brandes, ta znameniti geograf, prirodoslovec in sociolog pripisuje principu vzajemne pomoči večjo veljavo v razvoju živalstva in človeštva, kakor boju za obstanek. Po njem so roparske živali jako dobro razvite za rop, toda žive posamezno in izumirajo. Razmeroma je le malo teh roparjev. Večina živali živi v vzajemni pomoči. Ne samo mravlje in čebele, ampak tudi druge živali. Kropotkin pripisuje to vzajemnost instinktu. Instinkt je lastnost, ki nastaja iz izvrševanja kakega dela skozi veliko časa in ki učinkuje pozneje v živali, človeku, ne da bi žival ali človek na to mislila. Instinkti živali so posebno razviti. Žival najde pot v temi. Ptice selilke poznajo pot v toplejše kraje. Tudi človek se ne druži iz ljubezni in simpatije do sočloveka v skrbi za življenje, ampak zato, ker se je družil že od postanka, izpoznavši, da premore kaj več le v združenem nastopu, posameznik pa da sploh ne pride v upoštevanje, kadar si je bilo treba pridobiti živež in drugo, kar je za življenje potrebno. Tako je človeku družitev postala druga narava. Na podlagi te po-

dedovane zavesti vzajemnosti so se razvila moralna čustva; boj za obstanek teh čustev ne vzgojuje, ker jih ne pozna. Gierke, ki je spisal l. 1868. knjigo o nemškem združnem pravu, je pisal: »Svetovna zgodovina ni nič drugega, kakor nasprotovanje dveh velikih moči: načela zadruga in načela gospodstva. Kropotkin vidi v boju teh dveh načel vso tragedijo zgodovine. Velika literatura obstaja o tem, kako učinkuje boj za obstanek v vsem življenju in dokazuje se, da je bil filozof Hobbes, ki je živel v 17. stoletju, upravičen, ko je izrekel, da je človek človeku volk. Mnogo pisateljev gleda v življenju narodov le črne strani, nekateri zgodovinarji vidijo v zgodovini le vojne, neusmiljenosti, podjarmljenja celih narodov v službo drugih, vidijo, da človeštvo ni nič drugega, kakor gibanje bitij, ki so vedno pripravljena, da se bojujejo med seboj, — boje pa da more zabranjevati ali krotiti s silo le kaka vojaško organizirana manjšina. In tedaj tudi označujejo nekateri državo, najširšo skupnost ljudi: država je po svojem izvoru in bistvu v prvih časih po svojem nastanku družbena naprava, katero je zmagovalna skupina ljudi vsilila podleglim in sicer z namenom in smotrom, da se uravna gospodstvo zmagovalcev nad zmaganimi in jo zastraži proti notranjim in zunanjim napadom. In to gospodstvo ne namerava nič drugega, nego ekonomično izčrpanje podjarmljenih po zmagovalcih. *) In tedaj je tem pisateljem bil boj za obstanek tudi stvaritelj vsega velikega, kar nam je pripravilo zdajšnje gospodarstvo v proizvodnji s pomočjo stroja, v velikanskem prometu, ki so ga stvarile železnice in parobrodstvo po vsem svetu, zbližujoč vse svetove v spoznavanju in izrabljanju pri-

*) Tako dobro pokazuje Oppenheimer v svojem še ne dobro razumljenem delu „*Theorie der reinen und politischen Oekonomie*“.

rodnih sil, v preživljanju milijard ljudi proti prejšnjim milijonom. Vse veliko zdajšnje kapitalistično gospodarstvo, katerega razvoj je zahteval nepoznano trpljenje milijonov ljudi vseh ras, stavijo pripadniki veljavnosti načela boja za obstanek na njegov račun. Načelo tega gospodarstva je baje bil strogi konkurenčni boj: Vsak zase in zlodej naj vzame tistega, ki pride prepozno. In vendar se oglašajo znanstveniki, ki dokazujejo nasprotno, ki stavijo tudi velike pridobitve kapitalističnega gospodarstva po večjem na račun načela vzajemne pomoči v preteklosti, ki je izcimila vse umetnosti, ki so pomagale v 18. in 19. stoletju ustvarjati zdajšnje veliko gospodarstvo.

Podal bi rad nekaj dokazov za veljavo principa vzajemnosti. Sledim pri tem pisateljem, kakor: Peter Kropotkin: »Vzajemna pomoč princip razvoja«; Emile Lavéleye in dr. Karl Bücher: »Pralastnina«; Jhering: »Smoter v pravu«; dr. Georg Büchner in dr. Viljem Bölsche: »Ljubavno življenje v naravi«; Brehmovi znani spisi. Lep primer vzajemnosti med živalmi so mravlje. Prirodoslovec je zapazil, da je sita mravlja lačni dala sok iz sebe. Čebele svedočijo, kako bogastvo nastaja vsled vzajemnega dela in življenja v skupnosti. Čebele različnih panjev se ne sovražijo, tako tudi ne mravlje različnih mravljišč. Volkovi se družijo za lov, tako tudi roparske ptice. Ako zasledijo kak plen, razpostavijo straže. Naše vrane živijo v družbah. Prirodoslovec pripoveduje, da je opazoval vrabca, ki je hitel klicati druge, ko je videl, da se je delavcu raztrgala vreča žita in se je nekaj žita raztrosilo. Najmočnejše roparske ptice so brez moči, ako se zberejo manjše in jih preganjajo. Štoklje in papige so dokazi za vzajemno pomoč med pticami. V tem oziru ve Brehm dosti pripovedovati. Kropotkin je opazoval v sibirskih stepah mirijade vodnih ptic raznih plemen, ki so ob

jezerih mirno vkup živete. Razpostavile so straže in ako se je spustil nad nje orel, so bile hkrati vse na mestu ter ga odpodile s truščem in prhutanjem. Bivolji, divji konji, antilope živijo v družbah. Nekateri bobri delajo skupno. Tudi podgane, med seboj nestrpne, so solidarne, kadar ropajo kako shrambo. Prirodoslovci opazujejo, da se nekatere živali bodi na lovu ali v razveseljevanju zavestno družijo in da razločujejo instinktivno in zavestno druženje. Dr. Büchner pripoveduje o družitvah kuretnine v zabavi. Imajo cele »plesne veselice«, katerih se udeležujejo ptice različnih plemen. »Družabno življenje«, pravi Kropotkin, »je najmočnejše orožje v boju za življenje. To družabno življenje omogoči, da se najslabotnejše žuželke branijo pred pticami in štirinožci, da se pred njimi varujejo, dočim bi posamezno morale podleči. Tako varujejo svoje mladiče, tako jih lahko izrežajo. Inteligenca je po Darwinu eminentno socialna lastnost. Jezik, posnemanje, izbrana izkustva so elementi inteligence, ki se najlažje razvijajo v družabnem življenju. Mravlje, čebele, papige, štorke so znano pametne živali. Društvo je glavni činitelj razvojev, brez njega ni mogoče življenje. Podlasica nese bolno podlasico na varno, slepi štorke prinašajo zdrave štorke ribe z daleka. Sočutje izvira iz družabnega življenja. Koliko se tudi vidi v veliki bitki za življenje, da zmaga tista žival proti sovražniku, ki izloča konkurenco in ki združeno nastopa. Ptice se selijo, da se izognejo konkurenci, nekatere živali po zimi spijo, ko pride čas, v katerem bi morala nastopiti konkurenca med njimi in hrano. Tudi sprejmejo nekatere živali drugo hrano, če ne morejo iz lahka dobiti navadne. Ne prepirajte se, prepir in sovražna tekma sta plemenu vedno škodljiva; dovolj sredstev imate na razpolago, da se jima izognete! — To je tendenca narave, ki se sicer ne

uresničuje vedno, ki pa je vedno živa. To je parola, ki se glasi iz grma, gozda, reke, morja. Zaradi tega se združujte, pomagajte si med seboj! To je najgotovейše sredstvo, ki daje vsakomur največjo gotovost, najboljšo varščino za eksistenco in telesni, duševni in nramni napredek. To je, kar nas uči narava in to so izvrševale vse živali, ki so dosegle najvišjo stopnjo razvoja v svojih razredih. To je tudi, kar je storil človek, tudi najprimitivnejši človek; in zaradi tega je človek dosegel stopnjo razvoja, na kateri stoji danes.»

Bilo bi v nasprotju z vsem, kar vemo o prirodi, ako bi hoteli ljudje biti izjema občnega pravila. Človek je ubožnejši glede branilnih sil v mladosti in tudi pozneje, on je še le prav navezan na pomoč drugih. Učenjaki so preiskovali nekdanja domovanja človeka ob jezerih, rekah, kjer si je stavil na v vodo zabitih močnih kolih svoje ute in bajte. Kopali so in našli, da je človek v prazgodovinskih časih živel v večjih družbah. Ob večjih jezerih se najdejo veliki kupi črepinj razne posode in tudi razno orodje. Učenjaki so pa tudi šli med še zdaj v Aziji, Afriki, Avstraliji, Ameriki in v severnih ledenih krajih živéče divjake ter proučevali njihovo življenje. O tem imajo zelo razvito slovstvo, ki nas podučuje o življenju teh ljudi. Oni žive v večjih gručah (Gens, Horde, Clan). Delajo skupno, pridobljeno delijo mej članove gruče. Med seboj se dobro razumejo. Hotentot ne sede h kosilu, da ni poprej klical, je-li hoče kdo ž njim deliti kosilo. Otroke ljubijo. Ako hoče kdo divjakinjo za sužnjo, jo le dobi, če jej vzame otroka. Ob rekah so izdolbene skale, pod katerimi stanujejo ti divjaki. Najde se veliko takih votlin, ki kažejo, da so ljudje v njih družno živeli. Preiskovalci so se prepričali, da so ti divjaki prav miroljubni, prijazni. Imajo sicer kak svet razdeljen med posamezne družbe, ali lov in ribištvo

sta občna posest, in kar se vlovi, je skupna last. Tako je tudi lovsko orodje skupno. Ako si kak divjak n. pr. Eskimo pridobi več, nego rabi, mu je v največje veselje, da razdeli plen med prijatelje. V teh razdelitvah vidi Kropotkin sredstvo, da se bogastvo ne širi med članovi družbe in se vzdržuje mej družniki enakost, kar zabranjuje, da ne postaja človek človeku volk. Če je kdo med divjaki umrl, se je njegovo premakljivo blago zažgalo na njegovem grobu. Pozneje so se prinesle te reči na grob, pa zopet odnesle domu. Ti divjaki žive le za skupnost. Vsa dejanja se vrše z ozirom na skupnost. Vse je skupna lastnina; vsak grižljivej deli divjak z družimi. Tem družbam je vodilna misel: Eden za vse, vsi za enega. To velja, kakor med živalmi, le za članove kake družbe. V časih miru družba izhaja tudi s sosedno dobro, pa pride tudi do medsebojnih bojov raznih družitev; ti boji so polni grozovitosti. Te grozovitosti poudarjajo oni, ki zanikujejo načelo solidarnosti med ljudmi, ne vidijo pa, da vlada med divjaki v posameznih družbah najlepša solidarnost. Le ko enkrat nastane rodbina in ž njo zasebno premoženje, se ta solidarnost skrha. »Povsod najdemo sledi združitve ljudi v ostankih najstarejše dobe, ko si je človek še orodje izdeloval iz kamna; če preiščemo življenje zdaj še živečih divjakov, katerih življenjske navade so iste, kakor ljudi iz kamene dobe, tedaj najdemo, da so združeni po prastari organizaciji plemena; ta združitev jih vsposoblja, da združujejo svoje slabotne moči, da uživajo življenje skupno in tudi napredujejo v razvoju. Človek ni izjema v prirodi. Tudi on je podvržen velikemu načelu vzajemne pomoči, ki pomaga preživeti onim, ki so se med seboj podpirali v boju za življenje,« pravi Kropotkin.

Ne ve se, kaj je bil vzrok selitvi germanskim in slovanskim četam po začetku našega časa. Nekateri mislijo,

da jih je bilo v prejšnjih bivališčih preveč in so mlajši zaradi tega morali na potovanje. Kropotkin sklepa iz činjenice, da se najdejo v Aziji izsušena jezera in reke, da je nemara izsušenje dotičnih krajev primoralo Germane in Slované k potovanju v Evropo. To pa je gotovo in zgodovinsko potrjeno, da so se germanske in slovanske čete podile v tisti dobi na jug. Nekatere čete so izginile v bojih, ki jih je povročila ta selitev, druge so se združile z Rimljani in družimi ljudstvi na evropskih tleh, nekatere so se pa trdno naselile. V teh časih se bojujejo čete proti četam, in vidi se, da so vse vezi vzajemnosti, katere se najdejo v prošlosti v vseh organizacijah čet, raztrgane; in iz tega mejebojnega vojskovanja izhaja novo evropsko človeštvo, razdeljeno v posebne razrede, katere vladajo vojskovodje in vojaki, razdeljeni v državah, katere so pa vedno pripravljene vojskovati se. Sedaj prihaja Hobbes in pravi: Človek človeku volk; bojni in roparski instinkti človeka so močnejši in se dajo le uzdati po močni državni oblasti, ki usili mir in ki daje priliko manjšini boljših, plemenitejših, da popelje človeštvo do boljših razmer. Kropotkin temu nasproti trdi, da to ni prava zgodovina. Tudi v zdajšnjih časih se vojske in bitke posebno široko opisujejo, v pripovedkah se opisujejo posebno rade nižje lastnosti človeka; in vendar tudi v naših časih načelo vzajemnosti ni umrlo, marveč živi in postaja vedno trdnjše. Stari kronisti so zapisali vsako vojsko in nesrečo, kako so pa živele mase ljudstev, o tem ne poročajo nič. Etnologi iščejo v teh časih selitve prikazni vzajemnosti in najdejo jih v izobilju. Treba bo pisati zgodovino iznova, dosedanja pisava se je le ozirala na vojske ljudi, na življenje vladajočih, ne pa na življenje mase; našlo se bo, da se veriga vzajemnosti ni pretrgala v življenju narodov v Evropi. Kultura v kakem kraju za-

mrje, pa se zopet oživi v drugem. Človek postopa povsod enako in povsod oživlja slično kulturo. Njegove lastnosti so v vsem svetu iste, le druge sile včasih zadržujejo, včasih podpirajo, včasih izpreminjajo razvoj. V Evropo na novo začetkoma našega časa došle čete so prinesle s seboj socialne organizacije, katere so živele tudi v novi domovini, le prilagodile so se novim razmeram, »milieju«, obnebjju, zemlji. Kropotkin trdi, da so se na teh selitvah prvotne organizacije čet le toliko razdrle, da so nastale rodbine, katerih v začetnem četovanju ni, ker se ljudje družijo spolno, kakor jih ravno sili nagon.*) Rodbine so pridobivale premoženje, zlasti rodbine duhovnikov in vojakov, ki so potem usilile svojo avtoriteto drugim. Dosti plemen je zamrlo, ali dosti se jih je tudi rešilo in ta so nastopala z novo organizacijo vzajemnosti, z »vaško marko«, katera je v Evropi dolgo združevala mase v bojih za življenje. Ko so se Germani in Slovani naselili v Evropi, so našli dosti sveta, na katerem ni bilo nič ali ne mnogo ljudi. Vsaka četa si je vzela zemlje za lov in potem za kmetovanje, kolikor je hotela, da so jo le mogli obdelovati. Vsak priseljenec si je vzel tega sveta toliko, kolikor ga je mogel obdelovati s svojo družino. Ves kmetijski svet je bil začetkoma skupna last. Naseljenci so si poleg teh zemljišč skupno omejili mnogo družega sveta, ki je bil vsem naseljencem skupen in katerega so skupno obdelovali. Tako so si pustili dosti gozdov in travnikov za skupnost. Ta skupni svet se imenuje »vaška marka«.***) Zraven te marke je prosto živela rodbina, v njo se ni

*) Ta spolni nagon je bil v oni dobi bržčas tudi le ča-soven, kakor je še sedaj pri živalih, vladala je torej npravna promiskuiteta. (Op. ur.)

**) Pri Germanih. Kako so imenovali ta skupni svet Slovani tega še ne vemo. Morda »mir“? (Op. ur.)

nikdo vmešaval, pač pa so vsi branili svoj skupni svet. In ta skupni svet je postal matica poznejših organizacij. Ta marka, ki se je skupno uživala in o kateri so odločevali vaščani v skupnih zborih, se je nahajala povsod, pri Nemcih, Slovanih, prednikih Angležev na Irskem, v Franciji, Italiji, v Skandinaviji. To je neka občna človeška ustanova v Evropi. Tudi v Indiji so jo našli preiskovalci-etnografi. Kropotkin pravi, da ne pozna ljudstva, ki bi ne preživelu periode »vaške marke«. Vaščani take marke so imeli dosti skupne zemlje, živeli so pri istem ognjišču skupno, imeli skupno živino. Etnologi to življenje imenujejo zvezo družin, nerazdeljno gospodarstvo, — z a d r u g o. Podobno piše tudi Laveleye (»Pralastnina«). Povsod najdemo, da so prazgodovinski ljudje skupno obdelovali zemljo, ko so začeli kmetovati. Pa tudi pastirji so vživali mleko in meso skupno in imeli tudi pašnike skupne, dasi so imeli svojega vodjo, patriarha. Henry Maine je našel ob vznožju Himalaje in ob reki Ganges iste ustanove glede skupnega uživanja zemljišč, kakor so bile v stari Germaniji. Ta Maine piše: »Kolektivna posest zemljišč po družbah ljudi, katere je vezalo sorodstvo, se mora priznati kot prazgodovinska prikazen obče veljave.« — Ko začne človek poleg lova in ribištva kmetovati, si vzame z a s e zemlje, kolikor je rabi. Zemlja, na kateri se stalno naseli kaka gruča, (clan, gens,) obstoječa iz sorodnih ljudi, je nerazdeljena last cele gruč. Pozneje se nekaj tega sveta porazdeli med posamezne družine, ali posamezniku je dovoljena le začasna raba. Čez nekaj časa se razdeli ta svet na novo in se prepusti v u ž i v a n j e posameznikom. Največji del tega sveta ostaja skupna last za pašo, za dobavo drv in stavbenega lesa. Tako je še danes v mnogih okrajih Rusije. Skupni užitek je starodavna navada. Zemljišča se razdelijo včasih med

kmete po glavah in dolžnostih, katere imajo proti državi, za nje jamčijo vsi nerazdeljno. Občina je podlaga organizacije ruskega naroda. Ona je pravna oseba, je združitev čudovite moči in energije. Občina je izključna lastnica zemljišč, posameznik ima le začasen užitek. Občina jamči za plačila grajščakom, državi za rekrute. Občina oskrbuje upravo svojih stvari sama. Pod predsedstvom izvoljenega staroste se posvetujejo družinski očetje o ureditvi občinskih zadev, kakor nekda v Angliji ali še danes v nekterih kantonih Švice. Starosta izvršuje policijo, sodi v navadnih sporih. Ta skupnost zemlje, h kateri pripada tudi dosti skupnega posebnega sveta, ki se zove vaška marka, je ruski »Mir«. Sam Bog je sodnik Mira; vse kar je razsodil »Mir«, se mora zgoditi; zdihljaj »Mira« predira pečine; »Mir« je grad dežele. »Mir« je temeljna ustanova naroda, stari pojav slovanskega duha. Zemlja, na kateri stoji hiša in zemlja zraven, ki se obdeluje kot vrt, je zasebna lastnina dotičnega. Prodati se sme le sodružabniku. Hiše stojijo v vaseh. Ljudje so imeli nagnenje, da se družijo, da lažje skupno odbijajo sovražnike in divje zveri, pa tudi, da s skupnimi močmi krčijo hoste, pripravljajo polja; posameznik tega ne bi mogel. Travnike skupno kosijo in potem razdelijo krmo posameznikom. Članovi takih skupnosti si mislijo, da izhajajo od skupnega praočeta. Družinske vezi so močne. Rodbina je nadaljevanje korporacije. Vse imetje ostaja skupno. Podedovanje je izključeno. Hiše, vrtovi, poljsko orodje, živina, žito ostajajo skupna last vseh članov rodbine.*) — Te skupnosti

*) V sedanji dobi zahteva taka skupnost visoko strokovno in splošno izobrazbo posameznika ter razvito socialno zavest. Te pa — naravno — pri ruskem kmetu še ni, saj je ruski absolutizem in njegovo činovništvo ni znalo buditi. Tako je moderna doba s svojim monopolističnim gospodarstvom razbila tudi ruski Mir, ki je bil zakonito odpravljen 1. 1906 od prve dume žalostnega spomina. Agrarna reforma baje dobro uspeva in uvaža „evropske razmere“. (Op. ur.)

so se našle pri Germanih in prej že pri Grkih, Rimljanih, pri vseh ljudstvih. Skupnost zemlje je temelj vsega kmetovanja v prazgodovinskem času in dolgo v zgodovinskem in je v manjši meri še sedaj v mnogih deželah. Ti družabniki menijo, da je zemljišče dedščina in bala vsakega človeka, ki si hoče in more dobivati hrano iz zemlje; to balo prinese človek s seboj na svet. Proti vsej pravičnosti je, da bi posamezne rodbine vzele v posest zemljo, ki je dedščina vseh. Delo zamore nemara biti pravni naslov za reči, ki jih je človek napravil, ne pa zemlja, katere človek ne proizvaja. Pauperizem, revščina, ta bič okrajev, kjer so odpravili skupnost zemljišč, ne more nastati v skupnostih zemljišč, ker premore vsakdo toliko, da živi; vsaka družina lepo skrbi za slabotneže in bolnike. V zapadnih krajih Evrope, v katerih se je vživila zasebna lastnina zemljišč, so številni zarodi nesreča in zarod ondi umetno omenjujejo; v deželah skupne lastnine pozdravljajo z veseljem novorojenca, ker prinaša družini novih moči za bodočnost. Ljudstva še lahko rastejo. Svetovi, ki se še dajo kolonizirati, so še veliki tudi v Evropi in če bodo ti napolnjeni, je še Azija velika. Razredni, socialni boji v skupnostih niso mogoči, ti boji pa so pri starih Grkih in Rimljanih povzročili nastop despotov in propast teh narodov. Znani italijanski državnik Cavour je rekel ruskemu poslancu: »Enaki del zemljišča, katerega dajete vi Rusi vsakemu svojemu kmetu, nam je nevarnejši, kakor vse vaše armade.« In pruski kralj Friderik Viljem IV. je izrekel l. 1848.: »Tako, sedaj se začne zgodovinska doba Slovanov.« Dokazano je, da nekatere maloštevilne imenovanih, še živečih skupnosti napredujejo tudi v novejšem obdelovanju zemljišč, da kmetujejo ondi s stroji in vsemi pripomočki tehnike, kemije, živinozdravništva, da tedaj skupnost ni ovira intenzivnejšemu kmetovanju. Kmet, ka-

teremu ni treba kupiti zemljišča, ker ga ima nezadolžnega v skupnosti, porabi ves svoj kapital, ki ga ima ali pridobi, za izboljšanje zemljišča, katero more dolgo let uživati. Reklo bi se lahko, da se človek, ki dobiva zemljišče od občine, poleni, ker si misli, da bo njegovo potomstvo itak dobilo svoj del. Ali temu ni tako. Kmet v skupnosti ima še toliko družih zaslužkov, da lahko varči, če hoče zapustiti otrokom kaj več. Pa podedovanje ni toliko vredno. Človek podeduje v sistemu zasebne lastnine zemljišče, kadar prednik umrje ali se postara, odvisen je od slučaja, morda dobi kmetijo že prepozno. Otroci se sovražijo zaradi dedščine. Veliko greha se stori zaradi nje, grde poželjivosti nastajajo v srcih otrok. Drugače je, če dobi človek svojo dedščino od skupnosti; on ve da jo dobi in mu ni treba nikogar sovražiti. Otroci morajo v deželah zasebne lastnine trpeti za grehe svojih starišev. Če je oče bil zapravljivec, ne dobijo po njem nič, če je bil bogataš, postanejo večinoma zapravljevci, ker se redkokrat dogaja, da je dedič velikega premoženja tudi vreden zapustnikov naslednik. Otroci v skupnosti lastnine pa ne živijo od tujega dela, oni si sami pripravljajo potrebno, kar je dobro za posameznika in za družbo. Ker se skupna zemljišča ne smejo prodati, ni v taki družbi mogoče posebno bogastvo, pa tudi ni od tega bogastva odvisnega proletariata, ker skupnost zagotavlja vsakomur svoj del. V skupnosti ni ljudi brez dote, rodovi sledijo rodovom v uživanju skupnih zemljišč in v dolžnosti, da jih obdelujejo. O teh zadružnikih ne velja, kar je pisal angleški duhovnik Malthus, ki je tudi učil, da se živila množijo v aritmetični progresiji (1, 2, 3, 4 i. t. d.), ljudje pa v geometrični, (2, 4, 8, 16 i. t. d.), da bodo tedaj ljudje morali nehati s pomnožitvijo, ko je neko število podano, ker se zemlja ne da enako uspešno pomno-

žiti niti z intenzivnim obdelovanjem, — kdor se je rodil v že okupiranem svetu, nima nobene pravice zahtevati kakršenkoli del živil; tak človek je na zemlji nepotreben; pri veliki pojedini prirode zanj miza ni pokrita; priroda mu ukaže odstraniti se, da, priroda se ne obotavlja sama izvršiti to zapoved. To načelo skupnosti je varstvo proti razrednim bojem. Ali temu nasproti se govori: Res so vsi enaki v skupnosti lastnine, pa tudi vsi enako revni. Znano je iz zdajšnjih še živečih skupnosti na Nemškem, v Švici, na Ruskem, v jugoslovanskih bolgarskih krajih, v Aziji, da so zadružniki jako skromni, ali vsaki dan so le siti, če ni preslabe letine; neodvisni so ti užitkarji in za-se delajo; tvorniški delavec je odvisen od svojega gospodarja, ki ga lahko vsak čas odžene od dela in zaslužka ter vrže na cesto.

Maine piše: »V naravni zadrugi prvih vasi so gospodarske in pravne razmere jasnejše, kakor v družbi, ki jo urejuje rimsko pravo. Zemlja se ne prodaja, ne daje v zakup, se ne oddaja v poslednji volji. Skoraj vse pogodbe so neznane. O posojilih na obresti nimajo ljudje niti pojma. V prometu so le živila, pa tudi pri tem predmetu trgovsko načelo o ponudbi in povpraševanju nima mnogo pomena. Dela se odplačujejo z delom; konkurence ni, določuje cene navada. O našem načelu: drago prodajati, pa ceno kupovati, ljudje nič ne vedo. Vsaka vas in vsaka rodbina si zadostuje. Življenje teh ljudi ima na sebi nekaj vegetativnega, tako redno je.«

To vaško zadružno življenje je preživel vsak narod. Dr. Bücher piše o vaških zadrugah med Nemci: »Zgodovina nam sicer ni zapustila tako natančne slike agrarnega gospodarstva Nemcev v zgodnjih časih, da bi mogli zasledovati posamezni njegov razvoj, ali dokazane so nekatere razvojne stopnje, ki se nam predočujejo z vso jas-

nostjo, kakor osvetljuje večerna zarja višje vrhove, ko je dolina že v senci. V lastninskih in gospodarskih razmerah moremo razločiti dve glavni obliki: skupnost zemljišč, kakor jo popisujeta Caesar in Tacitus, in vaška marka, združena s skupnostjo drugih zemljišč. Pridelki se razdelijo. Živinoreja prevladuje. Posamezni deli zemljišč se tudi razdelijo med posameznike za neko dobo, odločuje pa kockanje. V gospodarstvu vaške marke je nekaj sveta v zasebni lastnini; ta pa je omejena, se ne more niti prodati, niti podedovati; vsi morajo enako sejati eno vrsto pridelkov (semen) — (»Flurzwang«), — večji del preostale zemlje je skupna last. Vaška marka je obsezala vse, kamor nista segla plug in kosa, torej hosto, grm, reso, pašnik, trate, loke, močvirje in vode. To vse je postalo po večjem drugače, ali vedno živi v nemškem kmetu misel, da je hosta po božji in človeški postavi lastnina vseh in da bi morala biti na razpolago vsem. Nemški kmet še danes ne more razumeti, da bi bila hosta in gaj kedaj izključna last poedinca; tatvine v hosti in na lovu ne pozna (ali bolje: ne prizna). Naš slovenski kmet tudi ne. — Kdor opazuje z razumom in ljubeznijo kmetško življenje, temu se še danes prikazuje dosti sledov srednjeveške vaške marke in starih mirovnih in pravnih zadrug ter mnogo sledov, da so ljudje pametno skupno delali in gospodarili. Kakor pridejo v jugoslovanskih zadrugah sosede pomagat, če v kaki vasi ne zmorejo kakega dela sami; tako se zbirajo na Vestfalskem in drugih nemških deželah vaščani na podeh, da terejo lan; dekleta dajejo fantom cvetlice, vesele pesmi pospešuje delo, in ko so gotovi, združijo se v hiši pri dobri večerji. Tako delajo, kadar lupijo sadje, strižejo ovce. Ko vaščan zida hišo, mu pomagajo brezplačno drugi vaščani, les dobi zastonj iz občinske hoste, vaške marke. Kdo se ne spominja pri tem starih Peruancev v Ameriki,

kjer so vaščani mladoženjem zgradili hišo? V nekaterih nemških krajih da vsak zadrugar novemu paru darilo, ki obstoja v rečeh, katere bo rabila mlada gospodinja v gospodarstvu. — Povsod je v vasi gospodarsko življenje v ozki zvezi z vsemi drugimi pojavi življenja. Stare navade so svete. Morebiti zaradi tega tako škoduje prehod kmetškega človeka v tvorniško delo, ker ta dobrotna vez odpade in je tudi višja mezda ne more nadomeščati. — Kaj lepo piše Riehl v knjižici »Land und Leute« o teh starih navadah in šegah! — V Švici je še več kantonov, v katerih na kmetih skupno gospodarijo. Pri teh kmetih se govori: svoboda je stara, despotizem je pa mlad. »V teh kantonih je v l a d a še n e p o s r e d n a. Večina občinskih zadev se opravi v občini. Zakonov ni mnogo. Vsak občan ima pravico govoriti na sestankih občanov in glasovati. Debate so včasih živahne, pa vedno kratke; delavni ljudje v kratkih besedah povejo, kar imajo povedati in se jim mudi domu.« Bücher piše pri tej priložnosti o zlorabi parlamentarizma v novejših časih. »Skoraj povsod zborujejo parlamenti predolgo, vznemirjajo deželo, jo utrujajo. Zdajšnji parlamenti buniyo deželane do strasti, potem nastane nasprotno gibanje, ko so nehali reprezentanti javnega mnjenja. Ko so poslanci na počitnicah, so deželani mirni in se brigajo le za svoje delo, za umetnost, vede, industrijo, trgovino. Komaj pa so začela zopet parlamentarna zborovanja, je vse zopet nemirno; razburjene stranke se kre-gajo; vlade, ki morajo ves čas in delo obračati v obrambo proti opoziciji, ne najdejo časa, da bi se brigale za občne smotre in koristi. Narod se razburja za govorniške boje, katerih plačilo je navadno kak ministrski portfelj. Parla-mentarizem postaja tako igra z intrigami in volilni boji zgrešajo svoje prave smotre.« Bücher svetuje, da se omeji centralno območje in razširi lokalno, t. j. provinci-alno in občinsko.

Švicarski profesor Heusler hoče najti pravni pojem zadruga v tem: V vaški marki niso vsi upravičenci pravna oseba v smislu rimskega prava (universitas), ampak zadrugarji, kakor jih dosti pozna nemško pravo. Zadruga ne nastane z združitvijo zasebnih pravic v svrhu uresničenja kake gospodarske koristi, kakor trgovske družbe.*) Zadruga ima za-se posebno življenje in poseben smoter, ki obstaja v gospodarski dobrobiti vse dežele. »Občina« (»gmajna«) je bistvena, in misel, da mora višja korist biti merodajna, ne pa neposredna in začasna korist posameznika, prevladuje. Zato je prepovedano, da se kaj skupne lastnine proda ali njena vrednost zmanjša. Marke so starejše nego države, ki so svojo ustavo še le posnele po ustavi mark. Pravice, katere uživajo zadružniki po Heuslerju, niso sodelastina, ampak skupna lastina. (Gesamteigentumsrecht). V tej skupnosti ni merodajno kako število posestnikov, ampak ta skupnost je trajna korporacija, ki se vzdržuje kot enoten pravni osebek (subjekt) neizpremenjen skozi stoletja neglede na število zadružnikov. Zadružnik ne poseduje del zemljišča, ne fizično, ne ideelno, ampak ima le pravico do proporcionalnega deleža uživanja skupnih zemljišč.«

Bücher piše o švicarskih starih, še živečih zadrugah: Po mojem mnenju so koristi teh starih in primitivnih ustanov tolike, da jim pripisujem dolgotrajni obstoj demokracije v Švici. Koristi so pa politične in gospodarske narave. Pred vsem je uprava skupne lastnine šola za nastopanje v politiki, in zadružniki se privadijo vodstvu in opraviu javnih stvari. Zadružniki so navzoči na zborovanjih, volijo svoje zastopnike, poslušajo, ko jim ti polagajo račune, o katerih potem oni sodijo. Tako se vadijo najboljše v parlamentarnem vladanju. Ako je vsem zajam-

*) in zadruga veljavnega prava. (Op ur.)

čena pravica do vžitka zemljišč, potem sloni družba na nerazrušljivem temelju, ker nima noben zadružnik interesa, da bi ga izpodrival. V državi, kjer je število zasebnih lastnikov zemljišč omejeno in celo kakor na Angleškem, kjer sploh ni več kmeta, je pravica do lastnine zemljišč nek privileg in monopol, ki se izpodbija od vseh strani. V Angliji živijo milijoni od javne dobrodelnosti in delavci mnogokrat nimajo pripravnih stanovanj, njih otroci poduka in nikdo njih gotove življenske podlage, so švicarski zadružni ljudje vsaj obvarovani pred najsilnejšo bedo. Imajo drva, da se grejejo, imajo klaje za eno kravo, imajo krompir in sočivje in nekaj žita. — Te zadruge držijo ljudi na deželi. Kdor ima pravico na en del hoste, paše, polja, ne bo rad vse to pustil v nemar in iskal višje, pa negotove mezde v mestih. Naša velikanska mesta, v katerih se gnetejo tisoči brez ognjišča, brez osigurane bodočnosti, kjer nastajajo bataljoni proletarcev, so nevarni moderni družbi. Dajte človeku na deželi gotovost življenja in ostal bo na njej, kjer mu preskrbuje priroda gotovo domovanje. Mesta s svojo lišpavostjo in zavistjo so nemirna; dežela diha mir, vzajemnost, red in spomin na starejšo dobo. Ako je delavec vezan na deželo po skupnosti zemljišč in njih vživanju, potem to ni zavora napredku industrije; švicarski zadružni kraji to izpričujejo. — Delavec moderne velike industrije je kozmopolitičen nomad, nima domovine in misli upravičeno le na to, kako bi si priboril večjo mezdo; nič ga ne veže na tla, na katerih se je rodil. Za zadružnika skupne lastnine je zemlja v resnici predobra mati; daje mu svoj delež vsled prava, katero mu ne more nobeden odpravdati in ki je posvečeno po navadah očetov. Domovinska ljubezen Švicarjev je znana, žene jih domov iz vseh koncev sveta. Kdor pa dobi drugo zemljišče v najem, je od njega odvisen, on ni sa-

mosvoj. On mora skrivati svojo glasovnico pred gospodarjem. — Vse demokracije so umrle, ker in dokler niso z enakostjo političnih pravic zjedinjale enakosti gospodarske podlage, da bi se onemogočil boj mej bogatini in reveži, ki enkrat jenja z diktaturo. »V vsaki republiki preostaja, ko je enkrat končan boj med plemstvom in ljudstvom, med patriciji in plebejci, nasprotje, ki jenja z republiko samo, namreč nasprotje mej bogatini in reveži, mej posestniki in nemaniči,« — je pisal slavni Nicolò Machiavelli. Na to opozarjajo že stari političarji, kakor Aristoteles in potem Montesquieu.

Vse te poteze so skupne raznim narodom, kakor Francozom, Belgijcem, Dancem, Jugoslovanom. Jugoslovanska zadruga živi še danes v nekaterih redkih krajih. O starih Slovanih vemo, da so prišli kot kmečko-pastirske in vojne čete v Evropo in da so že dobro poznali kmetovanje. Zemlja, katero so posedli, je bila last občine, ki je vsako leto, ali po presledku več let porazdelila posamezne kose poljedelskega sveta na ljudskem zborovanju. Izvoljeni gospodar je vse to vodil. Slovani so bili znani po posebno razviti ljubezni do rodbine. Slovan je le mogel zadobiti kako pravico, ako je bil člen kake rodbine. Rodbina pa je bila temelj slovanske družbe in v njej je bila popolna skupnost premoženja. To piše zgodovinar starih časov Nestor. V nas Slovencih so se te skupnosti izgubile. Pri nas je zgodaj zavladało rimsko pravo in razdejaló vse skupnosti, na njihovo mesto je prišlo zasebno pravo. O tem še pozneje. Ali na drugem slovanskem jugu je bilo več nemirnega bojevanja s Turki in Madjari, nekatere dežele so prišle pod turško vlado, in tam se ni moglo udomačiti skupnosti sovražno rimsko pravo. Tako so se ohranile še do danes zadruge, ki so temelji kmetovanja pri južnih Slovanih ob Donavi in na Balkanu. V Dalmaciji

je kakor pri nas že zgodaj zavladelo rimsko pravo in uničilo zadruge. V Dalmaciji je zgodaj začelo kapitalistično gospodarstvo. Benetke in druga obmorska italijanska mesta so to deželo spravile v tok tega novega gospodarstva.

Korporacija, ki poseduje zemljo, je hišna skupina, to je združitev potomcev enega očeta, ki stanujejo skupaj, delajo skupaj in porabljajo pridelke skupnega kmetovanja skupno. Gospodar vodi vse delo, on prodaja, kar je potrebno, a vse to v sporazumu z večino družih zadružnikov. Zadružniki sklepajo zakone, gospodar jih izvaja. Zraven gospodarja ima izvoljena žena-domačica skrb za dekleta. Zadružniki stanujejo v hišah okrog glavnega poslopja, v katerem stanuje gospodar. V gospodarjevi hiši se vršijo kosila. Drugi zakonski pari stanujejo v svojih hišicah. Zadruga obstoja iz 20—60 oseb. Čim več otrok, tem ljubše je to zadružnikom. Vsaka družina ima svoje manjše polje, na katerem se prideluje nekaj lanu, iz katerega napravljajo ženske obleke, kakor tudi iz volne ovac. Znani so okraski oblek po orientalskih uzorcih. Vsa druga kmetijska zemlja je last zadruge. Ena zadruga ima 25—50 oralov te zemlje v posesti. Živine je v hiši 8—20 glav, ovac do 20 in toliko tudi svinj. Kar se pridelaja, je skupno. Stari in slabotni ljudje živijo v skupnosti. Žene se vrstijo v skrbi za hišo in hleve. V eni vasi si pomagajo zadruge pri delu. Če se naj opravi nujno delo, pomagajo vse zadruge. Jugoslovani ljubijo petje in praznujejo radi hišne praznike; njih življenje kaže stremljenje k zadovoljstvu. — Usoda jim je zagotovljena in tako ni dosti skrbi. V teh zadrugah ni podedovanja, niti prodaje skupnega sveta. Po bogastvu ne hrepenijo. Imajo zagotovljen vsakdanji kruh, več ne zahtevajo. Dednih zakonov, ki povzročujejo toliko ne-

mirov in prepirov med sorodniki, ni, zato tudi ni najti med zadružniki onega trdosrčnega hrepenenja po več sveta, kakor se najde med kmeti z zasebno lastnino zemljišč, in ni najti nemira proletarca, ki ne ve, je-li bo prihodnji dan kaj zaslužil. Življenje se odvija mirno in enakovredno. Nikdo ne misli na to, da bi kaj izpreminjal v obstoječem redu. V pravnem oziru je jugoslovanska hišna zadruga pravna oseba, ki zamore kaj lastiti in pridobivati. Zemljišča pa so skupna last. Podedovanje se vrši le glede premakljivega premoženja posameznika, otroci umrlega druga imajo pravico vstopa na mesto očeta. To pravo je osebno, ne dedno. Skupna zemlja se ne sme zmanjšati in ne deliti, ona je podlaga, katera drži rodbino. Vdova dobiva svoj živež, pa mora pomagati pri delu. V Dalmaciji so Benečani z rimskim pravom in v začetku 19. stoletja Francozi s svojim zasebnim pravom razdejali zadružno življenje. Dalmatinci in Slovenci smo po tem pravu moderni proletarci. Jugoslovani, ki živijo med Madjari, so tudi že opustili zadružno življenje. Iz njega so jemale avstrijske vlade najkrepkejše ljudi v vojake, katerih je bilo po letu 1848 toliko treba; s tem so odvzele delavce. Delale so se železnice, in opanke so bile videti pri vsaki železniški zgradbi; zadruge so razpadale. Tako tudi na Hrvaškem

O koristi teh zadrug piše Laveleye: Vsaka rodbina ima svojo podedovano lastnino in rodbina ima vsaj toliko zanimanja na procvitanju posestva, kakor zasebni lastnik. Vsak, kdor obdeluje zemljišče, je tudi deležen lastnine; lahko reče, da je »domovit in imovit.« — Angleški zakoni so odvzeli zemljišča tistim, ki so jih obdelovali in pomagali stvarjati velikanska veleposestva (latifundije) v korist majhnemu številu rodbin, ki so prejemale iz njih uprav kraljevska premoženja. Francoska zakonodaja je na-

sprotno razkosala kmetije v tako majhne dele, da njih obdelovanje ni lahko mogoče, ker nasprotuje racionalnemu kmetovanju. (To se sicer ni obistinilo, ker kažejo parcelirani kmeti, da veliko zamorejo na majhnih prostorih z intenzivno kulturo, kakor n. pr. na Saksonskem in zdaj že tudi na Angleškem. O tem še pozneje.) Srbski zakoni pa po podpori zadrug pripravijo vsakemu človeku, ki hoče kmetovati, solastino zemljišča, katero je določeno v meri, ki je potrebna za rodbino. Po asociaciji se potem združujejo koristi veleposestva s koristmi malega posestva; tako so zadrugarji v stanu z mehaničnimi sredstvi in s kolobarenjem po načinu veleposestev kmetovati in razdeliti pridelke med posamezne kmete tako, kakor jih dobijo mali kmeti v kmetovanju na malih parcelah. Socialna bremena in slučajni življenja zadevajo rodbinsko skupino manj težko, kakor zasebno gospodarstvo. Ko se pokličejo mlajši v vojakke, ko kdo zboli, tedaj opravijo mesto teh drugi delo in ko pridejo od vojakov, ali ko ozdravijo, vračajo zanje storjeno delo, ko pride prilika. Pri Jugoslovanih ni bilo treba davka za reveže. Rodne vezi in dolžnosti združnikov proti sodružnikom so zadostna odpomoč. V zadrugi ni revežev, ni delavcev za mezdo. Delitev dela je mogoča v zadrugi, dosti dela in delavnih moči, potrebnih v izoliranem zasebnem gospodarstvu se prihrani. Ena, dve ženski kuhata za dvajset oseb. Pastirja je treba več zadrugam le enega, na sejmove hodi za vso zadrugo le po eden. V zadrugi sta združena v eni roki delo in kapital. To se hoče doseči v modernem gospodarstvu po proizvajalnih zadrugah. O teh pozneje, ali tukaj opomnim, da so v starih zadrugah vezi sorodstva močnejše, kakor samo zaseben interes modernih proizvajalnih zadrugarjev. Hišne zadruge so tudi proizvajalne zadruge na kmetiji, ali obstajale so tisočletja, novejše pa vspevajo le te

žavno. (Pred 40 leti osnovane proizvajalne zadruge na danski kmetiji so trdne. Tudi o njih pozneje). Število hudodelstev in pregreškov je med združnimi Jugoslovani majhno. Ni velike bede med njimi in večinoma vstvarja hudodelce le velika beda. Posameznega zadrugarja vedno opazujejo svojci; on ima svojo čast, on nekaj pomenja, ima dobro ime. Rodbinsko življenje vzgaja socialno odgovornost. Krčmarenje v zadrugah ne kazi življenja. Zgodovinar Mommsen je našel, da so Rimljani bili jaki, dokler je bila podlaga njihovega gospodarstva trdna kmetijska rodbina in kmetija. Zadruga je taka trdna podlaga. V zadrugah se podeduje od roda do roda vse dobro, kar se je izcimilo v gospodarstvu in drugem življenju. Vežbajo se v zadrugi v političnem oskrbovanju občine, in to hasne enkrat ljudem, ko dobijo v državi občinsko volilno pravico. Laveleye misli, da zamore socialni političar le s pomilovanjem gledati, kako te zadruge umirajo. V najhujših časih, ko je jugoslovanska zemlja bila dolga leta in skozi več stoletij vojaški tabor, ko so se čez te dežele podile razne roparske čete, so zadruge družile ljudstvo in mu pomagale pri obrambi. Enake zadruge so bile do novejših časov med vsemi narodi. Na Francoskem so bile hišne zadruge precej tako uravnane, kakor so bile jugoslovanske.

V vseh zadrugah pa je veljalo načelo, da trajne zasebne lastnine na zemljiščih ni in če je je kak zadrugar imel in kako zemljišče prodal izven zadruge stoječemu kupcu, je je imela njegova zadruga pravico odkupiti. (Retraktna pravica). Laveleye piše: To načelo skupnosti lastnine, ki je bilo najboljšo sredstvo za obstoj zadruge, ni prijalo ljudem, ki niso bili v zadrugi. Zadruga si je pomagala v vsem sama, v njej se je vladalo neposredno; v zborovanjih se je sklepalo, kaj se bo začelo. Uradništva niso

poznali v zadrugah, sodili so za sodstvo izvoljeni zadrugarji. Nič ni bilo takih ljudi v zadruzi, ki so hoteli vladati vsled rojstva, ali kakega božjega zvanja. Nič ni v združnih ustanovah, kar bi se bilo smatralo za višjo moč, ki narekuje podložnikom svojo voljo. Države ni, kakor se je razvila v orientu in v Rimu. Posamezni zadrugar je samovlasten človek, podvržen le navadam, ki veljajo kakor zakoni, in pa verskemu čustvu. Tako se sestavlja narod iz majhnih samosvojih republik, katere so v zvezi med sabo. Taka je bila ustava za časa Rimljanov pri Germanih, Slovanih, in taka je danes v ameriških državah. V stari Germaniji in v Ameriki je temeljna podlaga družbe občina, »township«, kar pomenja »ograjo.« Montesquieu je rekel, da je angleška ustava prišla iz germanskih gozdov. Povsod drugod so živele zadruge tako. Temu čednemu življenju na kmetiji so pripravili konec gradovi, samostani, škofijske palače in rimsko pravo. Gradovi so nastali vsled podjarnljenja kmetov po četah, ki se niso mogle in hotele privaditi kmetiji. Pa tudi mirnejšim potom. Dogajalo se je, da so zadrugarji pripuščali, da si je kdo skrčil od skupne hoste njive, več poljedelskega sveta in da si ga je potem obdržal kot lastnino. Taka zemljišča se niso razdelila in dajala drugim zadrugarjem. Nemški se imenujejo te »ograje« bifang od »bifahan«, ograditi. Slovenci zovejo taka zemljišča »laz«.*)

— Ko so nastale rodbine, ko je prišlo v veljavo očetno pravo; — (prej se niso spoli stalno družili in je menda veljalo materinsko pravo) — so nekatere rodbine vzele več sveta iz skupnih host. Taka zemljišča so se izločala iz zadruge in so bila podlaga nekega gospodstva, če so bila večja in redila več hlapcev. Karl Veliki († 914 l.) je imel več takih posestev, imenovanih »vile«; imel jih je tudi v na-

*) leza, lesa. (Op. ur.)

ših krajih. Tudi na tak način so nastala večja posestva. Največ pa začetkoma po vzetju večjega dela sveta. Posestniki takih posestev niso nič tega storili, kar so imeli storiti zadrugarji. Ta svoboda je dajala sčasoma tem posestnikom neko višjo oblast in večjo veljavo. Ker niso mogli germanški ali slovanski kmetje pri naselitvi v Evropi vzeti ves svet v posest in ga obdelovati, so pozneje prišle druge čete, si vzele ostali svet, posamezniki tudi mnogo, več, nego so ga mogli obdelovati. Tako so nastale neenakosti, tako tudi plemstvo, grajščaki. Grajščaki so dajali duhovnikom, ki so prišli iz Italije med Germane in Slovane, več sveta in vzeli so si ga tudi sami. Pozneje so ga dobili veliko na smrtni postelji kmetov. V zadrugah, v katerih se ni smelo prodajati kakega zemljišča, se je zemljišče dalo cerkvi. Tako je prišla cerkev tudi v užitek skupnih delov, katere si je oddelila ali dala skrbiti po hlapcih, katere je gnala pobožnost v službo duhovnikov. Že koncem 9. stoletja je pripadlo take kmetijske zemlje na sedaj francoski zemlji ena tretjina katoliški cerkvi. Ko se je ljudstvo pomnoževalo, se je veliki skupni svet skrčil, nastale so zadruge z manjšim svetom in njihovi zadrugarji se niso mogli upreti veleposestnikom in duhovnikom, ki so jim jemali, kar je še ostalo skupnega sveta. Tedaj so lahko zavladali tudi nad svobodnimi zadrugarji, zadruge so začele razpadati vsled vpliva te gospode, ki je morala zadruge razdreti, ker so bile trdnjave svobodnih ljudi in ker so utrjevale samozavest v združnikih.

Rimljani so razvili zasebno pravo, ki je bilo protivno zadrugi, ki je pa najnatančneje urejalo vsa razmerja življenja v gospodarstvu zasebne lastine. Katoliški duhovnik je sprejel to pravo v upravo cerkvenega premoženja in v vladanju svojih podložnikov — kmetov, v upravo

velikih posestev. Rimljan je kmetoval s sužnji. Proti koncu rimske države se je razvilo rimsko kmetovanje s sužnji v tlakarsko gospodarstvo. To je bilo tudi merodajno za novo nemško in slovansko gospodo. Ali glavno je bilo rimsko pravo, katerega se je poprijel za duhovnom in knezom tudi grajščak in ga rabil v svoji upravi in svoji pisarni. Kralji so to storili prav izključno po svojih uradnikih. Tako se je tudi marsikateri zadružnik udal veljavi zasebnega rimskega prava in je isto tudi tako potem pomagalo razdirati zadružno skupnost zemljišč.

V prvih stoletjih našega časa so se po Evropi podili oddelki raznih ljudstev; tedaj so se mešale rase. Nastale so rodbine v posameznih družitvah, ki so od znotraj razdirale ustavo dotične gruče (Clan — gens), selitve, mešanje različnih ras pa je tudi razdiralo načelo skupnosti vsega poljedelskega sveta. V družitvah, ki so nastale po naselitvi Germanov in Slovanov v Evropi, je vladal mir. Ta mir so izrabljali izven zadruge stoječi ljudje, veleposestniki, ki so se tudi družili v bratovščinah ter se privadili ropu. (Tudi čebelarji opazujejo, da postajajo nekatere čebele roparske). Ti roparji so jemali kmetom živino ter naseljevali ljudi, ki še niso bili naseljeni na svet, katerega so si prisvojili in tako zemljo in ljudi na njej spravili pod svojo oblast. V tem ravnanju vojaško organiziranih, pozneje nad že naseljene kmete prišlih čet vidi Kropotkin začetek fevdalizma, tlakarske gospode. On piše, da je še prišlo to, da so kmeti, mase želele mir in vladanje prava, zakona, želele, da se nekaj vstvari, kar bi pomenjalo pravico, — in da je dal ta element vodjem vojaških čet, kraljem, vojvodom in knezom ono moč, katero so pridobili v 8.—9. stoletju v Evropi nad kmeti.

Naj si je ta fevdalizem nastal tako ali tako, toliko je gotovo, da je s pomočjo duhovnika, ki se je tej gospodi pridružil, razdiral skupnost rabe zemljišč po kmetiskih zadrugah. Duhovnik je vedno hotel vladati in je vedno vladal. Vladati se da le s pomočjo lastnine večjega premoženja in posebno z lastnino poljedelskega sveta, ker ž njo pridejo pod jarem tudi na njej živeči ljudje. Vladajoči se tesno družijo in tako je duhovnik iskal zveze z močnejšimi. Ti so postali po razdoru skupnosti na kmetiji grajski ljudje in pozneje kralji s svojim uradništvom in vojaštvom.

Po večjem so zadruge prvih časov in srednjega veka razpadle. Kar niso vzeli kmetom grajski in duhovniki skupnega sveta do 16. stoletja, vzeli so ga potem. V 14.—16. stoletju se razvija večje mestno gospodarstvo. To je rabilo dosti pridelkov kmetij. Veleposestniki so hoteli prodajati pridelke svojih veleposestev na trgu, pridelovati so morali več. In tedaj so napeli tlake, desetine, tedaj so jemali s silo in prevaranjem kmetom še zadnji združni svet marke in tako napravili velika in velikanska veleposestva, kmeta so pa popolnoma zaslužnili. O tem piše Inama-Sternegg natančneje v svoji zgodovini gospodarstva srednjega veka. Ali v vsej tej bedi bdi le naprej združni duh vaške marke, zborovanja združnih vaščanov, njihova sodišča, njihovo pravo. V luteranski dobi so tudi na Slovenskem kmetje zahtevali združne pravice do skupnosti pašnikov, host, do osvoboditve od tlake in desetine. Še danes se najde tu in tam navada, da obdeljujejo kako njivo skupno vsi vaščani za revnejše v vasi. Ako so vaščani v zadrugah v svojih rodbinah jedli (ob ženitvah, porodih, pogrebih) so se zbirali in se še danes; še danes se kmet v Evropi ni privadil rimskemu pravu; »država pa, ki je zmagala nad vaško marko v korist vla-

dajoče manjšine, je prevzela vse gospodarske, justične, upravne funkcije, katere je izvrševala zadruha vaše marke v interesu vseh.» (Inama-Sternegg.)

Ali organizacija gruč — (Clan, gens) — s skupnostmi v delu, obrambi, razveseljevanju se je prelepo prikazala, ko so nastala mesta. Rimljani so zapustili nekaj mest tudi v drugi Evropi, kamor so prišli. Meščan ni mogel opravljati svojega dela mirno. Moral si je v tedanjih časih utrjevati mesto z obzidjem. Kakor hitro je zrastle mesto, so se meščani družili, da so se lažje branili proti sovražnikom in da so si lažje pridobivali sredstva za življenje. Med Grki in Rimljani se najdejo take združitve rokodelcev, trgovcev, kakor nastajajo v Evropi po naselitvi Germanov, Slovanov. Te združitve zovejo »Gilden« in združitve mojstrov in pomočnikov v dobavo surovin in prodajo proizvodov cehe, »Zünfte«, zadruge. Rimljani jih zovejo kolegije. Mesta so nastala iz kmetije po delitvi dela, ko se je iz kmetije odločil obrtnik, se nastanil okolo svetišč, palač, cerkvenih dostojanstvenikov, samostanov, gradov, kjer se je razvil trg, ali pa so se vasi utrjevale do 12. stoletja proti napadom nemirnih ljudstev, in je nastalo v takih utrjenih vaseh meščansko življenje s svojimi rokodelstvi ter trgovino. Gotovo je, da so se že prvi meščani, kakor hitro so svoje mesto utrdili, postavljali proti tlakarski gospodi, na katere svet so navadno stavili svoje hiše. V mestih so imeli ti gospodje svoje hiše ter so hoteli vladati meščanstvo, a to ni šlo. Življenje svobode se je začelo razvijati med obzidjem utrjenih vasi, v srednjeveškem mestu. Kropotkin piše: »Nobena doba zgodovine ne more lepše pokazati moči ljudskih mas, kakor 10.—11. stoletje v Evropi, ko so se utrjene vasi, trgi, — »oaze v fevdalnem gozdu« — začele osvobojati od jarma fevdalne gospode in počasi izdelovati bodočo

mestno ustavo. Ali mesta so se osvobodila, meščani so imeli svoje sodstvo in svojo upravo občinskih zadev. To osvobodjenje je napredovalo vsled ljubezni do skupnih interesov po možeh, ki so izhajali iz mase, neznanih junakih, kojih imen zgodovina ne imenuje. Te mase so hotele mirno živeti, delati, gospoda v gradovih pa je hotela boj. V meščanstvu se je rodila »treuga Dei«, ustanova, ki določa čas, v katerem mora mirovati vsak boj. V italijanskih mestih se je oživel trgovinsko pravo in pomorsko pravo, kesneje veljavno v vsej Evropi. V mestih 11.—12. stoletja so se rodile obrtne ustave in že v teh in poznejših stoletjih so »bratovščine«, »pobratimstva«, »zarote« med meščani, v katerih so bili združeni meščani v korist in dosego skupnega smotra, predružačile lice cele Evrope. Te bratovščine so vodile boje proti tlakarski gospodi, pa tudi ustvarile poslopja, ki so pričala za duhovitost svobodnih združitvev svobodnih mož, in katerim glede lepote in polne izrazitosti dozda ni para. In te združitve so zapuščale poznejšim generacijam vse umetnosti, vse industrije, v katerih spremstvu je naša civilizacija z vsemi izboljšavami in obljubami za bodočnost, — le nadaljevanje prejšnjega razvoja. Če se sedaj ozremo nazaj in iščemo moči, ki so povzročile toliko dela in umetnosti, potem teh moči ne najdemo v geniju individualnih junakov, ne v organizaciji velikih držav in ne v političnih zmožnostih njih vladarjev, ampak v toku medsebojne pomoči, v vzajemnosti, katero smo videli na delu v vaški skupnosti, vaški marki. Ta duh vzajemnosti vstaja v srednjeveških družitvah meščanov, ki se zovejo bratovščine, zadruge. Stari duh združitvev pri delu in razveseljevanju se v vaških markah vzlic tlakarstvu ni dal zatreti na kmetih, dokler je še bilo kaj skupnega sveta; pa meščani so ta princip še bolje razvili. Različne so bile

obrtni v mestih in trgovina se je razvrščala po vsem znanem svetu, vse te obrtni so se hotele družiti, da postanejo trdnjše v bojih za življenje; družile so se v raznih bratovščinah, pobratimstvih, kartelih in se razvile do močnih činiteljev v vsem gospodarstvu in drugem življenju, ki so tudi osvobodile mesta in pozneje tudi kmeta tlakarstva.« — Zdaj vemo, da so take bratovščine tudi obstajale v grških in rimljanskih mestih. Kropotkin pripoveduje, kako so ravnale na ladjah mogočne združitve severonemških pomorskih trgovskih mest, imenovane »Hansa«. Ko je ladja odplula od kopnega, je zbral kapitan vse na krovu in jim govoril: »Ker smo sedaj Bogu in valovom izročeni, mora biti drug drugemu enak. In ker nas obdajajo viharji, visoki valovi, roparji in druge nevarnosti, moramo se držati določenega reda, da bo naše potovanje srečno. Zaradi tega hočemo prositi za dober veter in dobro vožnjo in ustreči našemu pravu s tem, da izberemo svoje razsodnike.« Ko je vožnja minila, so se odpovedali voljeni razsodniki poverjenem uradovanju, in njihov predsednik je govoril vsem: »Kar se je zgodilo napačnega na krovu ladje, si odpustimo; vse to naj bo mrtvo, odpravljeno. Vse sovražnosti pozabite in prisezite pri soli in kruhu, da ne boste kaj sovražno mislili.«

Ta dva nagovora označujeta srednjeveške zadruge. Pravila teh bratovščin nam pravijo, kako so se sodili domačini in tujci; ona nam navajajo socialne dolžnosti bratov in sester. Ako eden pogori, mu pomagajo drugi postaviti novo poslopje. Ako je zadrugar izgubil svojo ladjo, so mu sodrugi pomagali tesati novo. Ako je brat bolan, mu strežejo drugi. Ko umrje, ga sobratje iz bratovščine pokopljejo. (To je še ohranjeno v nekaterih krajih med Kočevci na Kranjskem. Ko sosed umrje, skrbijo njegovi sosedje za mrtvaški oder, krsto, pogreb.) Vsi so bili enaki

v bratovščini. Bratje so si obljubili, da se ne bodo pravdali, ampak poravnavali. Ako pa je moralo priti do pravde, so mu brati pomagali, da se stvar hitro reši s poravnavo. Te bratovščine so se množile, kakor so se množile razne obrti. Trgovci, rokodelci, lovci, kmetje, duhovniki, učitelji, pozneje učitelji na univerzah so bili združeni v bratovščinah. Italijanski umetniki so bili tudi združeni v bratovščinah, in iz teh so nastale pozneje sedanje akademije umetnikov. Bratovščine so se ob posebnih prilikah gostile. Ubogi in bogatini so sedli k isti mizi; v Londonu prebivalci ubožnih hiš z aldermanom, županom mesta. To so bile družitve, ki so posameznemu puščale svojo iniciativo, pa vendar po složnem delovanju služile načelu vzajemnosti. Moderna država si je vzela za organizacijo svojega uradništva ta primer. Srednjeveško mesto je bila zveza malih vaških mark in bratovščin. V vseh pismih, v katerih potrjujejo kralji meščanom njihove svoboščine, se nahajajo navedene glavne dolžnosti vzajemne pomoči med meščani. Komuna je zaprisežena zadruga (»Eidgenossenschaft«) v dosego vzajemne pomoči. Tlakarji postanejo v teh zadrugah svobodni in nimajo več služiti tlake in odrajtovati desetine. V 12. stoletju so zahtevali in dobili od kraljev v vseh večjih in ranjših mestih takozvane svoboščine in svobodna pisma. — V Italiji najprej. Lastno pravosodje in uprava je bila prva zahteva mestne občine, ki je bila neodvisna od države, državica v državi. Meščani so se sami vojskovali in sami sklepali mirovne pogodbe. Kjer je spravil te zadruge krlež pod svojo oblast, tam niso uspevale, ali vsaj mnogo maj. Smoter srednjeveške meščanske zadruge je bil, da zajame meščanom svobodo in mir, in da imajo vsi dovolj delain jela. To je bil smoter posebno obrtnih zadrug (celiv). Obrtnikom je to združništvo zagotovilo odje-

malstvo. Srednjeveški obrtnik ni poznal menjave med lakoto in velikim zaslužkom. Obrtniki so bili združeni v posebnih zadrugah, ki so skrbele za to, da je vsak delavec imel zaslužek in dobil za življenje potrebno. »Vsakogar naj njegova obrt veseli, in nikdo si naj z lenobo ne prisvaja, kar so drugi napravili z delom in pridnostjo«, pravi občinska naredba v Kutnigori. In v avstrijskih rudokopih so imeli že v srednjem veku le 6—8 ur dela na dan. V Angliji so delali le 48 ur na teden! Obrtniki zadrug so se shajali in sklepali, kako bi okoristili svojo obrt, shajali so se obrtniki več mest. »Srednjeveško mesto je bil poizkus«, piše Kropotkin, »da v večjem merilu kakor vaška marka organizira združenje v korist vzajemne pomoči, v korist konsuma in produkcije in vsega socialnega življenja, ne da bi se človeku roki izvezali po državi, ampak s priznanjem svobode za izvrševanje vsakega pojava obrti, umetnosti, nauk.« Več mest se je združevalo v obrambo proti sovražnikom, pa tudi lažje pridobivanje v trgovini. Tako nemška Hansa in druge združitve nemških mest. Zadruge in združitve več zadrug so bile samorašče; povsodi so slične, dasi so obstajale na jugu in severu Evrope. »Enakost vodilne ideje in enakost izvora premagajo različnosti obnebja, zemljepisne lege, bogastva, jezika in verstva.« Stari Grki so imeli obrtne zadruge, Rimljani ravno tako. Mogoče je, da so se nekatere rimske zadruge zdržale še v nekaterih rimljanskih mestih med Slovani, Germani, ali po večjem so vznikle iz življeja, gospodarjenja, branitve slovenskih in nemških meščakov. Kakor pa med Grki in Rimljani, tako so tudi med Germani in Slovani meščanske zadruge preveč naglašale svoje obrti in se niso brigale dosti za kmeta in njegovo združno življenje. Tako se je meščan odtujil kmetu posamezne so potem kralj, grajščak in duhovnik laž pri-

dobili v območje svojega vpliva. Ta vpliv je mnogo škodoval i meščanstvu i kmetu. Meščani so se dali zapelejevati v medsebojne boje, drugo mesto proti drugemu, osamljenemu kmetu se pa je potem njegova vaška marka lažje razdirala; jemali so mu lažje njegova zemljišča, pa tudi njegov skupni vaški svet in ga tako lažje uslužili grajščini in cerkvi. Posebno je znalo papeštvo med meščani sejati neslogo. Kralj je potem, da dobi premoč nad posvetnimi in cerkvenimi feudalci, moral delati na to, da dobi kmeta, njegovo davčno moč in njegove fante za vojake in tedaj so kralji popravljali, kar je bilo mogoče, ter ščitili kmeta in meščanom potrjevali njih svoboščine. Kralji so se učili od Rimljanov.

Nastopilo je rimsko pravo, katero je prevzela katoliška cerkev; jurist in duhovnik sta vzajemno podirala svoboščine med kmeti in meščani, učila sta, da so vse suverenitete ljudstva ničeve, protivila sta se proti vsem federacijam kmeta in meščana in tako v meščanstvu pripravila ob moč iz ljudstva vznikli princip vzajemnosti. Vse je bila po naukih teh juristov in duhovnikov država, seveda takšna, katero sta ona dva vladala; rimska državna ideja je zmagala. Ljudje so se le začeli zanašati na državno vlado, namesto da bi se bili zanašali najprej na svoje moči, kakor v prejšnjih časih, ko države ni bilo, ali le take, v kateri se kralj ni dosti umešaval v življenje državljanov in njega boje. Ljudstvo je le močno, ako samo misli in si samo pomaga.

V 15.—16. stoletju raste kraljeva oblast proti oblasti feudalnih velikašev. Kralji so bili od nje odvisni. Te odvisnosti so se morali otresti, če so hoteli kaj veljati. Tedaj so se laskali kralji meščanom, pri katerih je bilo tudi kaj dobiti denarja na posodo in radi so videli, da se je kmet proti tej gospodi spuntal, ji odjemaval njene velike do-

bičke. Kralji so morali biti prijatelji kmetov. Kralj je izhajal iz kmetije, kmet mu je dajal vojake in davke, kmet ga je tudi hotel imeti, da mu zavaruje mir in pravico. Kralji so tedaj radi videli vse revolucije proti feudalni gospodi, da so le tudi sami pridobivali kaj gmotnih koristi. V Angliji in Nemčiji so kralji pridobili po verskih revolucijah dosti gmotnega premoženja, ki se je odvzelo cerkvam. V Avstriji so deželni knezi in cesarji bili začetkoma luteranske revolucije neodločni, na katero stran bi se postavili. Papeštvo je s posredovanjem bavarske vladarske rodovine zmaga lo, pa tudi dalo vse svoje duhovenstvo državni vladi v pomoč. Tedaj se je tudi pri nas izrabljalo rimljansko pravo, kar se je dalo. V verskih prekucijah so se branili meščani in kmeti proti feudalni gospodi, ki je bila na kmetih vsaj glavna državna oblast; hoteli so se tudi v Avstriji iztrgati iz objema teh oblasti. Verska revolucija se ni samo postavljala proti katoliški cerkvi, ta revolucija je imela, kakor vse revolucije v prejšnjem času, v kakem mestu tudi konstruktiven ideal, da se živi v svobodnih bratovščinah. Prvi spisi in govori revolucionarjev tega časa, ki so bili všeči masam, so imeli smoter, ljudstva pripraviti zopet na pot gospodarskega in socialnega bratstva. Tudi na Slovenskem so v 16. stoletju znani XII. členi vsebovali zahtevo kmetov in rokodelcev v mestih, zahtevali so skupnost zemlje vaše marke in odpravo tlake in desetine; ti revolucionarji so vedno zahtevali, da se vpelje stara pravda, vera bratstva. Znana so bratstva na Češkem. Ali po dolgotrajnih bojih so tedanji vladarji držav zmagali. 100—150.000 kmetov se je pobilo v kmet-skih uporih na Nemškem l. 1525. in 1575., za časa luteranske reformacije. Tudi na Slovenskem so grajščaki pomorili dosti kmetov, ki so se pod Gubcem proti njim postavili enkrat na Posavju. Počasi je zmagal tudi kralj nad

feudalci, in država je postavila svojega uradnika za nadzornika in reditelja v vseh odnošajih življenja. — »Zbo-
rovanja ljudstev in njihova sodišča so morala nehati; v
mestih se je samouprava pristigla; drž. uradnik je na-
stopal v vsem, kar je bila prej organična celota. Vse, kar
bi bilo država v državi, razven katoliške cerkve, je mo-
ralo nehati; združenja med kmeti in meščani, kolikor jih
je bilo, so morala prenehati, delavci se niso smeli družiti.
Le država in državne cerkve so se smele brigati za bla-
gor ljudstva. (Napoleon I. je rekel, da je vsak škof dober
policijski prefekt.) Ljudje so v svojih brigah morali vpra-
šati državno uradništvo, in v gospodarstvu je bilo vodilo:
vsak za-se in zlodej naj vzame tistega, ki pride prepozno.
To je bilo v Evropi od 16. stoletja naprej državno živ-
ljenje. Kar je bilo pred tremi sto leti naravno in pametno,
je bilo sedaj prepovedano; države so vzgajale individua-
lizem, država je odvezala državljana dolžnosti proti so-
človeku, sodržavljanu. Zdaj so nastopili prirodoslovci in
drugi učenjaki, ki so učili: človek je človeku volk, boj za
obstanek je zakon razvojev človeštva. Biologi, zgodo-
vinarji, ekonomski vidijo v tem življenju individija ves no-
vejši veliki napredek človeštva v zdajšnji industriji, v
zdajšnji tehniki. Kar se je prej rado in kakor iz navade
dogajalo, da je človek človeku bil postrežljiv, da mu je
pomagal v bolezni in v zdravju, to je zdaj neka miloščina.
Bogataš plača nekaj revežu, da ga ne nadleguje. Tudi
razne cerkve stojijo na tem stališču, da se individualizem
in njegov brezobzirni boj za obstanek ne more ustaviti,
da se le more v najhujših slučajih omiliti po karitativnih
dobrotah, da je pa egoizem osebe edina podlaga za živ-
ljenje zdajšnje družbe in nje nadaljni napredek.

II.

Nicht meinem Witz ward solche Gunst
beschert,

Zwei Götterschwestern haben mich
belehrt.

Goethe.

Veliko sodobno gospodarstvo ni le posledica tehnične spretnosti, marveč fizike in druge prirodoslovne ter gospodarske vede.

Od okorne kamenite sekire do najfinejšega orodja je človeštvo razvilo svoje pomočnike pri proizvodnjalnem delu. Narodi starih časov in posebno orientanci so nam zapustili spomine visoko razvite tehnike, ki je bila mogoča le z dobro razvitim orodjem. Veliko so premogli narodi starejših časov, ali vse kar so ustvarjali, kaže, da niso prišli dalje, nego njihovo izkustvo, empirija; prirodoslovnih ved jim je še nedostajalo. Morda so nekaj prirodoslovnih ved uporabljali v tehničnem delovanju. Mavri v Španiji v 8.—9. stoletju, ki so že uporabljali hidravliko. Še le ko zmagajo učenjaki prirodoslovnih ved, in ko uporabljajo tehniki njihove nauke, postaja tehnično delovanje spretnejše, ker tehnik vidi, kakšne prirodne moči sodelujejo v človeškem delu; prej umetno empirično tehnično delo postane po uporabi prirodoslovnih ved znan-

stveno racionalno. Kitajci so iznašli papir,*) Arabci so ga prinesli v Evropo. Arabci so tajnost pripravljanja papirja dolgo skrivali. Priprava papirja se v Evropi udomačuje še le v 12. stoletju. Pisalo se je potem dosti. To je pripravilo iznajdbo tiska (l. 1450.). Koncem 15. stoletja je pripravil Johannes Müller v Nürnbergu tiskarno za tisk matematičnih razprav. Leta 1525. je izdal v nemškem jeziku Albrecht Dürer v Nürnbergu prvo nazorno geometrijo. V istem Nürnbergu je bilo izdano delo Kopernika o kretanju zvezd, v katerem je ta učenjak dokazaval, da se zemlja suče okoli solnca v nasprotju z naukom cerkvá, da se solnce suče okoli zemlje. Dne 15. 2. 1564. se je rodil v Firenci veliki Gallilei, ki je učil v več razpravah temelje novodobne fizike in mehanike. Razpravljal je zakone kretanja stvari v prirodi. V srednjeveških mestih so se rodile in izvajale znanosti o prirodi. Tam se je bil boj znanstvenikov proti cerkvam, ki so vsako prirodoslovno znanost črtele in preganjale. Stoletje po Koperniku in Galileju so trajali ti boji, in še le sodobniki 18. stoletja so želi, kar so znanstveniki sejali v 16.—17. stoletju, ko so postavili temelj novejšim prirodoslovnim vedam in novejšemu svetovnemu naziranju. Iz italijanskih in drugih tehnično in trgovsko najboljše razvitih mest prihajajo znanosti o prirodi; te znanosti postavljajo v 18. stoletju znamenite moče, ki podprejo tehniko znanstveno z raziskavanji in nauki o prirodi. Ti so: Lagrange in Laplace, stvaritelja novodobne mehanike; Poisso, Gauss, stvaritelja hidrostatike in dinamike; Lavoisier, Laplace, Galvani, Volta, stvaritelji novodobne fizike; Black, Priestly, Cavendisch, Kirwan, Bergmann,

*) Novejša zgodovinska preiskavanja temu oporekajo; zlasti je dokazano, da ni takozv. bombaževega papirja nikdar bilo. (Op. ur.)

Wenzel in Lavoisier, stvaritelji novodobne kemije. Koncem 18. stoletja se vrsti iznajdba za iznajdbo. Novodobna industrija opira svoje delo na te iznajdbe. Od tega časa se govori, da so prirodoslovne vede povzročile prevrat v tehniki in da jo vodijo iz empirije v znanstveno zasnovano in izvedeno delovanje. V tem 18. stoletju (19. 1. 1736) se rodijo James Watt, iznajditelj parnega stroja, Robert Fulton, l. 1765. ki uporablja ta stroj za premikanje ladij, Juri Stephenson, (rojen 9. 6. 1781.) ki je ta stroj porabljal za prvo železnico. Sömmering, (roj. 18. 1. 1755.), profesor anatomije, je iznajditelj brzjava, ki je našel pot do njega na podlagi raziskovanj Galvanija in Volte. Werner Siemens, veliki elektrotehnik, (rojen 1816.), Nikolaj Riggenbach, (rojen 21. 5. 1817.), fabrikant spretnejše lokomotive; Filip Reis, (rojen 7. 1. 1834.), iznajditelj telefona, in znani Alfred Krupp, ki je pripravil železo za vsako rabo. — To je le nekaj imen, katere stavlja zgodovina novejše dobe na prva mesta. Vsi ti znanstveniki so pionirji človeškega napredka. Imena teh pionirjev kulture našega časa so združena s pojmom — s t r o j a.

Stroj je množica v to preračunanih orodij, ki so preračunano tako medsebojno združena, da jih more človek oživiti in tako porabljati v njih obstoječe prirodne moči v svoji službi. Stroj je delavsko sredstvo, ki opravlja delo mesto človeka in se razlikuje od orodja, ki le podpira človeško delo. Stroj nadomestuje človeško delo. Nemški ekonom profesor Sombart označuje delo stroja tako:

»Stroj razteza roko in telo v nerazmerno, orjaško napenja mišice, pa daje prstom najrahlejšo občutljivost, pogled prenaša nad tisoče milj daleč, daje nogam brzino vetra. Določneje rečeno: v kvalitativnem in zlasti v kvan-

titativnem oziru presega stroj človeško zmožnost nad individualno dosegljivi višek popolnosti. Tudi najfinejše orodje, najobčutljivejše črtalo ali dleto v roki delavca vendar ne zmore nikdar ničesar drugega, kakor da podpira ročno spretnost: stroj pa ne pozna te omejitve. Pri stroju ni več potreben stik med očesom in roko, na čemur ravno sloni izpopolnitev ročne spretnosti: stroj reže tako fino, ponavlja svoje opravilo tako gotovo in pravilno, tolče tako tiho, vrta tako fino, kakor nikdar ni zamogla človeška roka, po kateri se pretaka topla kri živega človeka: stroj ravno na domesča v popolnejši obliki delavčevo ročno delo. Noben kovač ni v stanu dvigniti več kot 50 funtov težko kladivo, nobena še tako ročna predica ne more napresti s prsti več kot eno ali največ dve niti naenkrat: veliko parno kladivo v Kruppovih tovarnah pa tehta 50 ton t. j. 1000 stotov, novi predilni stroji vrtijo 2—3000 vretenc na enem vozičku.« — Ta stroj izvršuje delo človeka; to je oni železni suženj, na katerega je mislil starogrški mislec, ko je pisal o možnosti sreče ljudi na zemlji. Ta stroj v delu človeka je revolucioniral vse delo, pa tudi vse socialno, družbeno življenje. Tehnične zmožnosti so sedaj postale velike, in kakor Kropotkin pravi, ni možnemu razvoju tehnike dana nobena veda. Kar so še največji tehniki le sanjali, da bo človek kedaj letal po zraku, to se je tudi že izpolnilo. Tehnične zmožnosti delujejo v dveh ozirih, da razširjajo vede o prirodi, ki nas obdaja in s katero moramo računati, ako hočemo doseči svoje smotre in jačiti svoje moči, da bomo mogli izpremeniti zunanjo prirodo po svojih željah; naša delavna zmožnost se jači s tehniko kvantitativno in kvalitativno do visoke popolnosti. Ljudje sedaj spoznavajo tvarine in moči prirode in jih vedo uporabljati. Para in elek-

trika, iznajdbe v kemiji itd. nam svedočijo, da vlada zdajšnje delo veda o prirodi.

Citiral sem začetkoma Kropotkinov popis zdajšnjega gospodarstva in kulture. Dodam še misli Frid. Naumanna: Ko je nemški cesar Viljem II. rekel, da živimo v dobi prometa, je označil s tem eno podlago svoje moči. Stari nemški cesarji so bili le delavni na enem mestu, ali v Italiji, ali na Reni, ali v vzhodnih markah. Kjer niso bivali, je veljal o njih izrek: nebo je visoko in car je daleko. Tudi Napoleon I. je vzel izborni organizirani službi kurirjev mogel vplivati le lokalno, ker ista bila n. pr. Tilža in reka Ebro tedaj še bolj oddaljena drug od drugega, kakor zdaj katerikoli kraji obljudene zemlje. Napoleonov življenjepis bere človek z občutkom: kaj bi ta genij storil še več čudežnega, če bi bil mogel brzojaviti in se voziti v 48 urah iz Pariza v Moskvo! Bil bi na vseh bojiščih navzoč, bil bi leteča moč neznanskega obsega. Bismarck se je posluževal brzjava, ali cesar Viljem II. je virtuozi modernega prometa. On živi povsod, brzojavno in telefonično posluša, govori. Ako se na Francoskem pri- godi nesreča, izraža on prvi svoje sočutje, ako umre učenjak večjega pomena, brzojavi vdovi, ako izgubijo Angleži v južni Afriki, je takoj orientiran, obravnave v državnem zboru pridejo takoj brzojavno v njegove roke, ako hoče kaj vedeti, so vse žice v delu. Na najhitrejših ladijah vozari po vseh evropskih morjih (v edni uri 25—30 pomorskih milj — á 1800 metrov) in v brzovlaku, ki preleti 80—100 kilometrov v uri, dirja skozi dežele. Nobeden imejitelj največjih podjetij nima tako v svojih rokah prometnih sredstev, kakor ta suveren. In cesar Viljem to razume, on je utelešenje prometnih tendenc zdajšnjega časa. Če sedi v vlaku, na drugi progi pa dirja mimo cesarjev vlak, tedaj misli Nemec na Wuotana in njegovo

vojsko; to pa ni več mitična prikazen: res se vozi moderna centralna oseba.«*)

Začetkoma 19. stoletja je vozila hitra pošta 12 kilometrov v uri, zdaj brzovlak 80 kilometrov. Vožnja s pošto je stala 56 krajcarjev za kilometer, v brzovlaku 4 krajcarje. In tako za pezo 40 krajc. na vozu, 2 krajc. v vlaku. Tisoč kilogramov pšenice iz Amerike je stalo začetkoma 74 mark, pozneje 29 mark. Kolumbova ladija karavela »Santa Maria« je vzela 150 registerskih ton peze, zdajšnje ladije vzameje vase 4600 registerskih ton, — (reg. tona = 1500 — 1750 kg), 690 železniških vagonov, eden 10 ton. In v tem novem gospodarstvu velja novi pravni red: svoboda pridobivanja, svoboda pogodb, svoboda lastnine, svoboda podedovanja, varstvo zasebnih pravic, svobodna konkurenca, svobodna obrt. To vse je v velikem nasprotju z gospodarstvom in pravom prejšnjih časov. Rokodelec zahteva gotovost eksistence, on rabi mir in trajnost v vseh gospodarskih razmerah, katerih kot tehnični delavec brez poznanja prirode ne more obvladati. S tem, kar zna, se mora preživljati. Rokodelec se zadovolji z omejitvami, ki jih podaja ta zadruga ali zakon. Rokodelec je sovražnik konkurence in ljubo mu je, da se gospodarstvo ne izpreminja. Temu nasproti si želi novo gospodarstvo svobodne lastnine, svobodne pogodbe, da je vsakomur svobodno sklepati pogodbe, kakor slučajno kaže korist. Človek je izgubil, kakor sem razpravljajal prej, svojo zvezo s sočlovekom; iz zadrugarja je postal individualist, ki si je moral vedno sam kovati svojo srečo. Ta novi človek si mora pridobiti svoje pravo, mora razdirati, kar je še zadrug v rokodelstvu, v meščanskem delu; on hoče več pridobiti; njegovo premoženje mu mora

*) Ta res plastični opis moremo pa razumeti tudi malo — ironično. (Op. ur.)

več donašati; on mora tudi osvoboditi kmeta in njegovo zemljo iz fevdalnih vezi, da more iz nje več pridobiti. Boj za obstanek vlada v njegovem življenju. Rokodelci podležejo delavcem pri stroju, stroj ustvarja tudi v delavcih ob sebi druge ljudi, ki se ne zadovoljijo s skromnim življenjem.

Gospodarstvo je postalo velikansko in poteguje v svoj krog ves svet, na katerem živijo ljudje. To gospodarstvo pripravlja neizmerne množine človeku potrebnih stvari, tvornice preskrbujejo ves svet ž njimi po cenah, katere zmore vsak človek. Po vsem svetu se razširja to gospodarstvo stroja. Tehnik-inženir hodi po vsem svetu in uči tudi na najnižji stopnji nahajajoče se narode novodobnega dela. Povsod ustvarja to gospodarstvo sebi prikladno pravo, vzgaja take socialne plasti. Gospodarstvo poteguje v krog stroja več ko polovico ljudi na razvitejšem in skoraj po vsem svetu, kmetija se mora drugod zadovoljiti s 35—40% prebivalstva. Pa tudi kmetijo revolucionirajo prirodoslovne vede; gospodarstvo zahteva od nje, da postaja njena tehnika znanstvena. Prirodoslovec-botanik, živinozdravnik, kemik, tehnik, ki drenira zemljo, ki ustvarja stroje, imajo kaj in dosti govoriti na novodobni kmetiji, ki zamore pridelati na leto po petero sadežev in postaviti v severnih krajih ob novem letu na mizo sveže zraslo grozdje. Kmet mora danes biti šolan v prirodoslovnih vedah in mora biti pri stroju svoj mehanik.

To gospodarstvo zovejo kapitalistično gospodarstvo, ki ima svoj poseben značaj. Staremu veletržcu Fugger-ju je svetoval prijatelj, naj se poda v mir, češ, da si je pridobil že dosti premoženja. Fugger mu je pa odgovoril: Imam vse drugačno misel, hočem pridobivati, dokler morem. (»Aber Herr Jakob Fugger hat ihm allweg zur

Antwort gegeben, er hätte viel einen anderen Sinn, wollte gewinnen, dieweil er könnte.«) V teh besedah je izraženo duševno ozračje tega gospodarstva. »Kapitalizem zovem oni način gospodarjenja, v katerem je specifična gospodarska oblika kapitalistično podjetje. Namen tega podjetja je, kako bi se blagovno premoženje s celo vrsto pogodb o dajatvah in protidajatvah, ki imajo denarno vrednost, u vrednotilo, t. j. kako bi se to premoženje lastnika reproduciralo s prirastkom, — dobičkom.« (Sombart.)

Citiral sem Kropotkina, ki je pisal, da so vse iznajdbe 18. stoletja že bile napotene v srednjeveških mestnih rokodelstvih, tako tudi že prirodoslovne vede. Rokodelci srednjega veka so postavljali rotovže in cerkve; ta poslopja so še danes predmet občudovanja omikancev, ki kar romajo k njim. Vsaka ključavnica, vsako okno, vsak obok, vsak steber na njih je ustvaritev umetnikov. Italija, Češka, Francija, Nemčija so polne teh spomenikov človeškega duha in spretnih človeških roke. In z malim denarjem so se stvarile vse umetnosti srednjega veka, ker je zadruga imela radodarne roke in veselje nad tem, kar stori s voji občini, s vojemu mestu. Vsak tak spomin velikega stavbenega duha srednjeveških meščanov svedoča, kako jaka je bila vzajemna pomoč meščanov.

Vprašanje je, v koliko temelji sodobno gospodarstvo na združnem gospodarstvu prejšnjih časov in v koliko temelji na individualizmu, katerega so pomagali stvariti gospodarji večjega kmetijskega sveta, ki so na kmetiji z veleposestvi zaprli kmetškemu naseljevanju poljedelski svet. Ta zaprtija je vodila tok selitve kmetških zarodov, ki niso imeli prostora več na kmetiji, v mesta. Teh je bilo vedno več; s svojim naraščanjem so tlačili mezde mestnih delavcev. Delodajalci so imeli odslej na raz-

polago naprej »rok,« kolikor so hoteli. Ker mestne zadruge niso imele prostora za vse novodošle delavce, so novodošleci trgali zadružne vezi, in mojstri so dobili konkurente, ki so si sčasoma priborili pravico delati in živeti v mestu kot mojstri ali trgovci. Konkurenca je narasla. Delavci so prišli med kamne konkurence, kakor zrno med mlinsko kamenje. Delati so morali za nizko mezdo; preveč jih je bilo, ker je stroj opravljal glavno delo. Kmetija je s tem dajala mnogo svojega soka za novo vstajajoče gospodarstvo. Takrat je vendar bil v uresničenju tega, kar so meščani započeli v srednjem veku, individualistični človek v svojem boju za obstanek precejšen orjak. — Novo gospodarstvo je moralo imeti veliko premoženjskih sredstev na razpolago in sicer tistega sredstva, ki se je dal rabiti kot denar. To zopet svedoči, kako služi preteklost sedanjosti. Veleposestniki so dajali v srednjem veku iz kmetije selivšim rokodelcem svojo mestno zemljo v zakup. Veleposestniki so se tudi sami naselili v mestih; pametnejši so ondi tržili in postali veletržci in denarničarji. Škofje in veleposestniki so imeli na mestnem svetu hiše, prodajalnice in gostilne, katere so dajali v najem. Ker so se mesta obzidala, je bil mestni svet drag. Bil pa je začetkoma last veleposestnikov, samostanov, škofov. Ta je »nesel« vedno višjo rento. To vse je stvarjalo premoženje nekaterim veleposestnikom, ki so bivali v mestih. Kar je bilo v zakupu ali najemu, se je pozneje prodajalo, ko je bilo v mestu več prometa. To je zopet neslo denar. Ravnoiste svote, s katerimi so se v Italiji in drugod od 13. stoletja naprej delale večje kupčije, in ki so bile kot prvo denarno premoženje, iz katerega se je razvijal kapital, so bile nakopičene (akumulirane) zemljiščne rente. Počasi, na tihem se je delavskim slojem odjemalo, kar je postalo tekom časa fond za kapitalistično gospodarstvo.

Veleposestniki, višji duhovski dostojanstveniki so živeli več časa v letu v svojih mestnih palačah, v mestu so zapravljali svoje zemljiščne rente. V Angliji so po dednem pravu morali drugi in tretji sinovi v mesta. To zove Sombart vnovčenje ali monetariziranje zemljiških rent. Od dežele do dežele, od mesta do mesta moremo zasledovati, kako določa ekonomsko možnost razvoja katerega mesta njegova moč, njegovo bogastvo, visokost zemljiščne rente, ki se je mogla porabiti v dotičnem mestu in posebno, ko jo je podjetnik razposodil, naložil na obresti, v brodarstvo, meščansko produkcijo. To so bili fondi, s katerimi je kapitalistično gospodarstvo začelo, kmet jih je po večjem pridobival za svojo gospodo s svojim tlakarskim delom. Iz teh fondov si je potem trgovec »napravljaj« na enak način več denarja. Trgovci so trgovali tačas z 200—400% dobička. Trgovali so doma in potovali v druge daljne kraje, v njih poceni kupovali pa drago prodajali. Trgovci so spravili v promet reči, ki bi bile sicer brez vrednosti. Trgovci so upravljali cerkvena premoženja. Židovi so bili najboljši upravniki velikanskih papeževih dohodkov. Trgovina na morju je tudi ropala. Mnogo mest ob morju se je obogatila z ropom. Trgovci so imeli v družih krajih svoje podružnice, faktorije, ki so nesle denar. Trgovska mesta so imela svoje kolonije v drugih, daljnih deželah in svetovih. Kolonialna trgovina je bila izropala neoborožena ljudstva. Delo tujih ljudstev so si prillaščala trgovska mesta s silo, izsilila si pri njih proizvodnjo v svojo korist. Evropejsko kolonialno gospodarstvo temelji na izčrpanju dela takih ljudstev. Velikanske so vrednosti, ki jih je dajalo delo teh ubogih ljudstev v orientu, v Ameriki. Italijani, poprej Španci, so bili v tem mojstri. Lepota in umetnost italijanskih mest je po večjem kupljena s trpljenjem takih ljudstev. Od Italijanov so se

naučili ropati drugi. Trgovina z ljudmi je cvetela dolgo v najbolj krščanskih državah. Zapadna Evropa je obogatela od ropa milijonov narodov, katerim je puščala toliko krvi, da si potem niso več mogli opomoči. Sombart vzklikne: Bogati smo postali, ker so umrli za nas cela plemena in ljudstva, ker so se razljudili za nas celi deli sveta. Amerika je bila ona nesrečna dežela, ki je dajala svojo kri za Evropo. Z denarjem se je moglo vse kupiti, denar, prej sredstvo, je postal smoter. V ljudeh je vstalo neutešljivo hrepenenje po tem sredstvu, s katerim se more doseči vse: *Auri sacra fames!* Koncem srednjega veka je to hrepenenje akutno. Omenil sem že, kako so feodalci ropali kmetško zemljo, vaško marko, ali tudi drugače. Kar je dosegel meč, to je dovolila pravica. Ko vitez ni več mogel izhajati z dohodki tlačanskega dela, je ropal: rop je postal pridobitno sredstvo, katerega se niso sramovali najpobožnejši vitezi. Papeži so pa prodajali odpustke in pomagali še na druge načine prazniti žepe kmetov in meščanskih delavcev. Zlato so tiste čase hoteli delati umetno. Ni bilo samostana, v katerem niso imeli ognjišča za pripravljanje zlata. Nazadnje je feudalna gospoda vzlic velikim dohodkom po večjem prišla na boben; likvidacijo je preskrbel novejši trgovec-meščan, kateremu je bila ta gospoda dosti dolžna. V boljših trgovcih in v krogih zakonitih oderuhov moramo iskati včlovečenje kapitalističnega duha. Nagon pridobivanja denarja je plebejski, toda je gonilna moč, ki potresa plemiški in duhovski svet. Židovi pa imajo največ zaslug za razširjenje kapitalističnega duha; ti so ščuke mej krap. »Praktični židovski duh je postal praktičen duh krščanskih narodov, in židovi so se toliko osvobodili, kolikor so postali kristjani židovi. Realno bitje židovo se udeje v meščanski družbi, ker sta novodobno in židovsko gospodarstvo identična poj-

ma«. (Marx.) Sombart piše v večji knjigi o važnosti židovstva: »Jaz bi v nekaj drugačnih besedah posebno imenoval tri strani židovskega narodnega značaja za označenje židovskega delovanja v gospodarstvu: Voljo, egoizem in abstraktnost duha židov.« Tako je nastalo kapitalistično gospodarstvo. »Soll und Haben,« »dati in imeti« je njegova deviza, kalkulacija, spekulacija, »opravek«, »l' affaire«, »les affaires«, »Geschäft«, »business« je označba pridobivanja v tem gospodarstvu. To najde dosti gmotnih sredstev v navedeni zemljiščni renti in v izropanju ljudstev in dežel. To gospodarstvo svedoča, da se more pojavljati tudi Darwinov princip boja za obstanek, in da je nemara resničen Hobbesov izrek o človeku, ki je sočloveku volk. Velikansko delo je opravil človek tega gospodarstva, razvil je s strojem in uporabo prirodnoslovnih ved velikanske proizvodjalne sile, ustvaril je vse mogoče udobnosti, ustvaril velikanska bogastva, kakeršnih ni prej imel noben narod in svet; v tem gospodarstvu dela tehnik s pomočjo prirodnoslovnih ved čudeže, pred katerimi bi bogovi starih Grkov in Rimljanov padali na kolena; skoraj že nič ni temu človeku nemoogoče. In vendar je toliko bede na svetu! Pri stroju, ki toliko ustvarja, ki odjemlje toliko dela človeku, so delavci slabo plačani, slabo plačani vsi delavci v rokodelstvih in industrijah. To so tisti ljudje, »ki nimajo izgubiti nič razven svojih verig,« ki si pa hočejo pridobiti svet, ta je vse, kar dela človeku življenje — življenje.

Kakor sem prej izvajal, je feudalna gospoda in so državniki skrbeli za to, da se zadruga na kmetiji in v mestih razdere in se ljudstvo a t o m i z i r a, kakor je zval to počenjanje nekdanji urednik »Vaterlanda«, (glavnega lista avstrijske feudalne gospode), baron Vogelsang. Kmetijski svet, ki je bil do polovice v rokah feudalcev, je bil zaprt,

novi kmetški zarodi so morali v mesta. Na mesto srednje imovitih kmetov, tržanov, meščanov, manjših kmetov in manjših kapitalistov je stopila velika množica prav revnih ljudi in majhno število prav bogatih. V Angliji je nastopila navedena druga oblika gospodarstva najhitreje, na angleške razmere se oziram tudi pri opisovanju tega procesa. Leta 1760. je brojil angleški narod okoli šest milijonov ljudi, leta 1820. je naraslo število na 14 milijonov. Leta 1760. so Angleži uvažali za 10 milijonov L (funtov šterlingov) (à 22 K) in izvažali za 15 milijonov. Leta 1820. uvažali so za 31 milijonov in izvažali za 41 milijonov L. Veljalo je vodilo: kupovati na najcenejšem trgu, prodajati na najdražjem. Prisegalo se je na občno konkurenco: vsak človek naj sam išče svoje koristi, vsak človek tako najbolje služi občemu blagru, vsak pa naj tudi prevzame odgovornost za svoja dejanja. Ta načela so omogočila meščanstvu, da je prevrglo feudalno omejitev svobode in pričlenjalo krčiti moč feudalcev, ki so vladali deželne zборе, tedanje parlamente in imeli vse vire bogastva na razpolaganje. Zraven so pa ti novi meščani pazili na to, da je prepoved druženja delavcev obstajala naprej in da se niso smeli izseliti. Delavec je moral prodajati svojo delavsko moč na trgu, kjer je njegovo vrednost stiskala omejitev njegove svobode, kupovati pa je moral svoja živila na najdražjem trgu. Saj so imejitelji manufaktur in pozneje tvornic sami prodajali živila delavcem in dajali v najem stanovanja, vračunši vse to na mezdi.*) In stopil je v delo stroj. Nove metode proizvodjanja so nastale s tem in novi proizvajalci so prišli. Prejšnji obrtnik je sam delal, pomagali so mu domači pa nekaj učencev in pomočnikov. Iz učenca je nastal nazadnje mojster. Ločitev pomočnikov od mojstra ni bila velika, ves proizvodjalni proces se je

*) Takozvani tručni sistem (the trucksystem). (Op. ur.)

dogajal v rodbini, obrtnik je imel surovine in sredstva za njihovo predelovanje, proizvod je obdržal v svojih rokah, drugi sodelavci pa so združno z mojstrom uživali, kar so vrgli čistega pridelki. Proizvajalo se je v srednjeveških mestih le toliko, kar so odjemalci rabili, več se ni proizvajalo in se tudi ni moglo proizvajati. Vsak meščan je imel tudi nekaj polja. Meščan je tudi kmetoval in si tako pridelal sam kaj živeža in zraven sebi in svojcem pripravil priliko, da se kretajo v zdravem zraku in da se vadijo v jako važnih poslih kmeta, da poznajo tako širši krog proizvodjanja in se učijo opazovati prirodo v njenem učinkovanju. Meščanski delavec rad postaja enostranski, tvorniški pa že celo. Goethe opisuje v pesnitvi »Hermann und Dorothea:« »Heil dem Bürger des kleinen Städtchens, welches ländliches Gewerbe und Bürgererwerb paart«, blagoslove takega življenja. (Kakor kaže novejši razvoj, stremi človeštvo zopet nazaj v to prirodnejše stanje.) V takem gospodarstvu sicer ni bilo veliko bogastva, ali ti ljudje so zapuščali svojim potomcem močna telesa in poštene, zdrave značaje; ustvarjali so za celokupnost pravi rezervni zaklad človeške energije. V 18. stoletju pa postaja vse to drugače. Prometna sredstva se izboljšajo; dobimo parobrod, železnice; novi trgi, kolonije, se odpro; izrabljata se železo in premog, ki se najdeti blizu skupaj, kapitalisti nastopajo, ki stremijo le za tem, da naglo pomnožijo svoj kapital z izmenjavo dela in blaga. Kapitalist je prodajal tvorničarju surovine, za nje je dobil gotovo blago in ga prodajal na oddaljenih trgih; združeval je v velikih manufakturah veliko delavcev, dal jim orodje in blago za izdelovanje, delil posamezne opravke, tako povzročal hitro izdelovanje, množil spretnosti, pač pa vse to enostransko. Tako so s to delitvijo dela rasli profiti, ker se je izdelovalo hitrejša in več. Delavcev je bilo dosti in de-

lali so za »lakotne mezde«. Ko je prišel stroj v rabo, je postal delavec od kapitalista, t. j. lastnika stroja, popolnoma odvisen. Delavec ni bil več glavno orodje proizvodjanja kakor prej; na njegovo mesto je stopil stroj, katerega so služili ljudje. Lastnik tvornice je bil voditelj dela, delavci le »roke«, katere so ravnale gibanje stroja. Delavec, mož, žena, otroci, so postali blago, ki se kupuje, kakor druge stvari na trgu, katere se kupujejo ceno in porabljajo do konca, kakor n. pr. premog. Posebno so trpeli otroci v tkalnicah. (Leta 1738. je iznašel Anglež Lewis Paulo tkalni stroj. James Hargreaven ga je izdatno popolnil. Znan je ta stroj pod imenom »Jenny.« Rihard Arkwright je še bolj popolnil stroj, ki je popolnoma na stran potisnil tkalca na deželi in v mestu. Vsi ti iznajditelji so bili delavci.) Ti stroji so pripuščali, da so tudi otroci mogli sodelovati. Zgodovina človeškega dela je v tem oziru polna grozovitosti. Brez usmiljenja so se majhni otroci izrabljali po 12—15 ur na dan. Hiše za reveže so se morale staviti in telesna in duševna jakost ljudstva je propadala. Nebroj delavcev je bilo na trgu, največja beda v spremstvu нравne propalosti je postala splošna.

Ali to vse je trajalo le nekaj desetletij. »Vedno, kedar je človeštvo imelo izvršiti novo socialno organizacijo, ki se je imela prilagoditi novejšemu razvoju, je jemal konstruktivni duh človeštva elemente in veliko potezo k novemu napredovanju iz večno žive tendence. Nove gospodarske in socialne ustanove, v kolikor so bile stvaritve mas, novi etični sistemi, nova verstva, — vse to je izhajalo iz onega istega izvora, in etični napredek zdajšnjih rodov ni nič drugega, kot polagano razširjenje načela v z a j e m n e p o m o č i od roda do vedno večjih združitvev, tako da bo objela konečno vse človeštvo brez razločka ver, jezikov in plemen«, piše Kropotkin in podobno (bivši fran-

coski minister) Léon Bourgeois: Država ni agregat izoliranih individijev. Povsod, kjer je življenje, je tudi organizacija. Že človeško telo je organizem, to je taka v sebi deljena in razvrščena celota, da obstaja celota le po vseh svojih delih, vsak del le vsled celote, in je vsak posamezen člen ob enem sredstvo in smoter. Podoben organizem je tudi država, socialna družba v širšem pomenu, vsa človeška družba sploh. Tudi posamezni členi, to je individiji, niso postavljeni drug poleg drugega, kakor kamenčki v mozaiku, marveč se med seboj omenjujejo in dopolnjujejo; oni obstajajo le v celoti in celota le z njimi vsemi. Čim višja je kultura kakega naroda, tem tesnejše in različnejše postajajo družitve individijev med sabo in s celoto socialne družbe, in tem izrazitejši in močnejši postaja značaj tega organizma. Zakoni podedevanja, zgodovinskega razvoja, kateri vežejo generacije, razmerja posameznega k rodbini, k socialnemu, političnemu in občnemu kulturnemu okolišu, v katerem človek živi, razmerje k raznim oblikam družbinega življenja do najvišjega, do države, — vse to veže te individije medsebojno v organično celoto, ki se sme imenovati prirodna solidarnost.

Tu in tam se v Evropi še danes nahajajo skupnosti nekaterih zemljišč, bodi da uživajo vaščani pašnike in hoste skupno, ali da zložijo nekaj njiv in jih obdelavajo skupno. Tako v nekaterih kantonih Švice; dve tretjini vseh pašnikov v Alpah in dve tretjini gozdov so v Švici še danes občinski svet. V Rusiji in tudi v Angliji tu in tam, kjer se je še ohranil kmet, se nahajajo take družitve. Ruski kmeti se selijo v Mandžurijo, v Sibirijo, a kamor prihajajo, osnujejo Mir, skupnost uživanja zemljišč. V Franciji je še deseti del kulture podvrženega sveta — (okoli 5,400.000 hektarov) — občinski svet.

V Franciji živi običaj, da si marsikje pomagajo kmetje pri žetvah, trgatvah, da mladina pomaga v košnji, pri okopavanju krompirja, za plačilo dobi le dobro večerjo. Ako se moži deklet, pridejo druga dekleta in mu šivajo balo. Terice tero lan za vse vaščane skupno. Francoski kmeti z lahkoto rabljajo vse za kmetijstvo upeljane stroje in sodelujejo pri njih, da se stori hitro vse delo na vasi. V Franciji skupno izsušavajo močvirnata tla ter skupno grade kanale za zmakanje travnikov. V teh vaseh se vrši po teh družितvah, ki imajo v vsaki provinciji svoja posebna označenja, pravicata gospodarska revolucija. Kmetje se dolgo časa niso smeli družiti. Še le l. 1884. je Francija dovolila družitve kmetov; tačas se je to zgodilo tudi v Nemčiji, v Avstriji in drugih državah. Vse gre na to, da se lažje opravlja delo, da se zemlja boljše gnoji in obdeluje in da pridelki lažje spravijo v kašče. Seveda tudi, da se lažje nakupujejo stroji, potrebni za to kmetско delo. Družitve se dogajajo v novejšem času na kmetiji tudi v izboljšanje živinskih plemen. Snujejo se kmetijske zadruge za prodajo pridelkov in nakup potrebnih gnojil, usnja in sploh za nakup vsega, kar rabi kmet. Tudi tvorniški delavci se družijo v strokovna društva, s katerimi izsilijo večje mezde; oni snujejo tudi konsumne in celo še proizvodne zadruge. To vse hočem opisati še posebej. Ali še ni umrl duh vzajemnosti v drugem življenju v Evropi in družih delih sveta. Prirodni in socialni udarci usode se izgubijo. Cela ljudstva so včasih izpostavljena bedi in lakoti; milijonom ljudi usahnejo viri življenja, ko zapadejo bedi velikih mest; razumevanje in čustvovanje mas se je pokvarilo v korist neke manjšine. Vse to je del naše eksistence. Ali jedro ustanov, šeg in navad, ki vodijo do vzajemnosti, ostaja v masah živo; to jedro druži mase, ki se raje držijo teh navad, kakor da bi prevzeli nauke

boja vseh proti vsem, katera se jim ponujajo pod imenom vede, ki pa ni prava veda. Razne cerkve v teoriji zagovarjajo vzajemno življenje. Večina vernikov ima čustvovanje, kakor vse človeštvo. Le škoda, da veronauki učijo, da imajo ta čustva na d pri r o d e n izvor. Verstva učijo, da nima teh čustev, kdor ni veren, in da jih n. pr. divjaki nimajo. In vendar so ta čustva starejša, kakor vsa zdajšnja verstva; verniki, ki snujejo dobrodelna društva, store to le iz občečloveškega nagiba. Dasi so se ljudi družече vezi potrgale, in žive prebivalci velikih mest, ne da bi drug poznal družega, se vendar m a s e poznajo med seboj v ulicah, kjer stanujejo. Otroci se pri igrah med sabo svariijo pred nevarnostmi. Koliko otrok bi ponesrečilo, ako bi ne bilo te vzajemnosti. Zdravniki vedo povedati, kako si pomagajo ženske revnih plasti. Ob porodu pridejo sosede, spravijo mater, novorojenca in druge otroke v red in upravljajo par tednov to skrb. Matere teh slojev ne hodijo mimo otroka, ki zmrzuje ali gladuje; ogrnejo ga, dādo mu kaj jesti. Revni šolarji nikjer ne prosijo zastonj kruha. Ako bi si delavske rodbine ne pomagale med seboj, bi ne mogle prestati bojev življenja. Ali pri njih je vzajemna pomoč nekaj prirodnega, navadnega, ob sebi umevnega. Siroto, ki je izgubila stariše, prevzame rada druga rodbina. To se vidi na kmetiji, to se vidi posebno med rudarji, ako ponesreči kak družinski oče. Zunaj na morju divja hud orkan, ribiči so s svojimi lahкими čolni na njem, — huda ura je za nje, kličejo na pomoč, moški, ženske iz vasi pa stojijo na obrežju, ne morejo pomagati, valovje jih ne pusti, da bi spustili čolne ogrožencem v pomoč. Otroški glas prihaja iz bark na morju, — naenkrat pa poskakajo možje v barke in veslajo k sodrugom na morju; nobena žena jih ne kliče nazaj!...

V Angliji so upeljali stroje za prejo in tkanje. En sam je izdelal s strojem stokrat več v kratkih urah, nego navadni tkalec v mesecu dni. Bombaž so dobivali Angleži iz svojih velikanskih kolonij v Aziji, razvili so doma v tkaninah velikansko tvornično delo. Enako tudi v železarstvu. Najboljši premog jim je bil na razpolago. Veleposestniki so ropali kmetijski svet in ga združevali v velika veleposestva, na katerih so redili ovce zaradi volne. Zaradi tega se je reklo, da so ovce pregnale angleškega kmeta. Velikansko bogastvo se je kopičilo na eni strani, v masah pa je nastala grozna beda. Da se uprejo temu gospodarstvu, niso angleški delavci sanjarili o kaki boljši bodočnosti, tudi se niso dali odpraviti z voznimi listki v boljši svet onstran groba, ravnali so se po tem, kar je odgovoril tkalec bogatinu, ki je obljubljal razdeliti juhe med reveže: »Nočemo vaših juh; dajte nam naše pravice, potem si hočemo že sami pripraviti rostbefe.« Cobbet je pisal l. 1820.: Anglija ima najrevnejše ljudstvo, ki je še kedaj živelo na zemlji; Anglija je dežela večjega človeškega trpljenja, večjih telesnih in duševnih bolečin, kakor jih je kedaj prej bilo na svetu. Angleški delavci so pozkusili, da dosežejo po političnih društvih svoje pravice v parlamentu, v katerem so vladali ravno oni, katerim so prišli davki in delo žuljavih delavskih rok v prid. In ko ni šlo hitro z uspehi naprej, so se družili, da se vladajo sami, da nadzirajo življenje otrok in da si pridobivajo duševne in gmotne koristi po združenju. Ti ljudje, po večjem odpadniki raznih verstev, so storili v tem pogledu največje delo. Stvarili so šole in cerkve, v katerih so se shajali. Iz teh družitev so nastale strokovne družitve delavcev, posojilnice; državna cerkev je pa preklinjala te odpadnike kot »proketo ljudstvo«, posvetni bogataši so jih zmerjali za sodrgo in svinjske ljudi. To vse pa je delavce še le prav

boдрilo k družitvam v strokovnih zadrugah, političnih društvih. V Angliji je v prvi polovici 19. stoletja v masah močno vrela, in lord Brougham je takrat mislil, da pride do popolne ločitve mej bogatejšo plastjo in revnini masami in do anarhije in despotizma poedinega vladarja. Ali v istih temnih časih je zrasel v vsej deželi novi duh bratstva, ki je skvasil navadno testo človeštva in vzbudil začetek duševnega in npravstvenega življenja, ki se je kazal v raznih družitvah. Zlasti so v tistem času nastala v Angliji konsumna društva. Vse te družitve in tudi konsumne prodajalne so imele eden smoter, so bile naddahnjene z eno težnjo, z ono isto, ki je vladala srednjeveške komune, da večina ljudi uredi in omeji izčrpanje svojega dela po močni, učeni manjšini. Sidney Webb (Beatrice Potter), bogata Angležinja, ki je dosti časa živel med delavci in proučevala njih življenje, je spisala knjigo o angleških zadrugah, katero označa vseučiliščni profesor Brentano za najboljšo delo o novejših zadrugah, piše: »Zadruharji so k temu stremljenju ubozega pa energičnega ljudstva, uveljavili samega sebe, še dodali visoki ideal skupnega življenja, nežen ozir na upravičena prava in uvaževanje socialne dolžnosti in socialnega blagostanja; tako skupno življenje bi bilo zadosti široko, da obsega poštene ljudi vseh razredov. Njihove ustanovitve so uspevale, če je ta ideal skupnosti življenja živel med zadrugarji.« Torej tudi v teh družitvah ozir na skupnost življenja!

Dve združni združitvi sta nastali, zadruge konsumentov, ki so delale na to, da pridobijo svojim članom dobro navadno blago za »pošteno« ceno in izbacnejo dobiček tvorničarja in trgovca, zlasti prekupca, in zadruge proizvajalcev, ki stre-

mijo za tem, da pridobijo popolno vrednost svojega dela in izbacnejo dobiček delodajalca s tem, da stopijo same na njegovo mesto.

Mislimo si, koliko delavcev združuje večja tvornica. Ti ljudje nimajo zemljišč, ne svojih hiš za stanovanja. Veliko jih je. Njihove mezde so nizke. Delo je za večino teh delavcev enakomerno; ni treba mnogo misliti, treba je pa biti vedno pozoren pri delu, sicer se odtrga stik vsega dela, se pokvari motor, nastane morda celo nesreča za vse. Stroj je združil ljudi pri delu, stroj jih druží v mišljenju, življenje ob stroju, od danes do jutri, življenje iz rok v usta jim daje tudi drugo naziranje o življenju, o dogodljajih na svetu. Ves dan opravlja tvorniški delavec mehanično delo, doma ga čaka slabo kosilo, doma mora gledati v majhnem stanovanju bleda obličja žene in otrok. In iz kmetije one dobe vzrasti kapitalizma se glasi enaka beda. »Hrana teh ubožcev je bila ta-le: »Pet do osemkrat na leto meso, in sicer večkrat meso od bolnih, crknjenih živali, sicer pa kaša, bob, grah, pa ne vedno dovolj za nasičenje. Če je poginilo govedo v požaru, jedo ti ljudje ožgano, s sipino in ogorki pomešano meso in licu mesta kot delikateso in ga iščejo v sipini. Na pol nagi tekajo okoli ti tlakarji. Stare in mlade ženske hodijo še v oktobru brez srajc, oblečene so le v slabo žensko krilo, ki niti ne pokrije vsega telesa. Ko so ti ljudje tako prestali vse svoje življenje v službi grajščine, (pravijo, da bi raje preživeli deset let v prisilni delavnici, kakor dve leti v tej službi), potem jih pokopljejo v krsti, zbiti iz desk, ki so že služile na gnojišču. Novih desk je bilo gospodi škoda.« (Knapp).

Ti kmetje se z begom niso mogli rešiti. Grajščaki so bili »kartelirani« in so begunce pošiljali nazaj. Take begunce so potem pretepali najneusmiljenejše. Grajščak je

bil gospodar nad življenjem in smrtjo tlačana. Če je katerega po »nepotrebnem« ubil, je plačal le neznatno kazen. V Nemčiji so tlačane prodajali. Neki grajski oskrbnik na Češkem piše koncem 17. stoletja: »Tlačani morajo robotati; ali, da jih gonimo na roboto ves teden, dan za dnevom in se jih pokliče v nedeljo v grad, kjer naj plačajo še v denarju, to ni plemenito, to je turško! — Resnico hočem pisati: ako opravi češki kmet vse delo, ki mu ga nalaga gosposka, če plača vse kontribucije in vsa težka bremena, ki mu jih nalagajo, dalje prenaša potrpežljivo vse krivice, katere prizadevajo vojaki njegovemu žensstvu, potem se mora šteti med svete mučenike.« Slovenski kmet pa je moral tisti čas odrajtovati 71 različnih plačil v denarju, 93 različnih dajatev v naturi in 17 različnih tlak!

V omenjenem času najgršega ravnanja z maso (17—18 stoletje), se prikaže tu in tam zadruga po vsej Evropi. Ne samo v Angliji, kjer je že tedaj precej razvit industrijalizem. Ljudstvo se poslužuje svojih sredstev, ki so že enkrat živela. Ta sredstva so zdaj konsumne zadruge in zadruge kmečkih poducentov. Te zadruge so velikanska gospodarska prikazen. Na prvi pogled so brez moči in pomena; toda ž njimi se postavi masa v bran vladajoči manjšini, sestavljeni iz feudalnih, trgovskih in tvorniških baronov in po njih dirigiranih vojaških, uradniških in duhovniških vladah. Kaj je spravilo na noge to težavno organizacijo, ki zahteva toliko talenta v organizaciji, vodstvu, upravi? Diktirati se taka družabna organizacija ne da. — Iz ljudstva, iz njegovega gospodarstva, iz njegovega naziranja je moralo to nastati. Vzajemna pomoč stopa vidno na pozorišče. Pa tudi misel prevladuje, da si hočemo pridobiti dobro življenje že na tem svetu.

Važna moč v tem razvoju postane demokrati-
zem. To je neka nova pridobitev mase, ki stremi v bi-
stvu za tem, da so vsi posamezniki formalno enakopravni,
da sme človek sam misliti in kritizirati, da ima vsakdo
dostop do vlade in da obstoji vlada iz ljudskih, od ljud-
stva svobodno voljenih reprezentantih. Po tem načelu ima
odločevati večina; vsi pazijo na to, kako oskrbujejo iz-
voljeni reprezentanti interese skupnosti. Človek postaja
gospodarski, samosvoj, glavo nosi po koncu. Ta človek
uvideva, da samcat človek ne opravi nič, da je osamljen
plen roparskim rasam. Vzajemna pomoč se sedaj prika-
zuje v družbi teh nesrečnih delavcev-kmetov. S sodrgo,
svinjami, berači in lumpi so industrijalni bogataši in stari
aristokratje delavstvo zaničljivo pitali. Delavci in kmetje
so si to dobro zapomnili. Pomagali so si s svojimi zdru-
žitvami, ki jemljejo profite trgovstvu, s tem, da so začeli
izločevati ljudi, ki stojijo med kmetom in konsumentom
njegovih pridelkov, ali med tvorničarjem in odjemalcem
njegovih pridelkov. To so konsumne zadruge in zadruge
proizvajalcev. »Noben človek ne stoji tako vi-
soko, noben tako nizko, noben človek ni
tako bogat, noben tako reven, — vedno
pod pogojem, da kupuje in plačuje v goto-
vem — da bi ne bil sprejet v to vse objemajočo demo-
kracijo;« to je geslo konsumnih zadrug. Geslo zadrug na
kmetiji pa je: »Samopomoč, notranja organi-
zacija, zedinjenje, vzajemna strokovna
pomoč, uporaba kmetijske vede in tehnike,
ureditev kmetijske vzgoje, zveza kmetij-
skega proizvodjanja z mestnim konsumom.«

Vse te asociacije delavstva in kmeta težijo po tem, da
omejujejo in sčasoma iztrgajo iz teh rok izčrpanje njho-
vega dela po gmotno močni inteligentni učeni manjšini.

Danes paktirajo aristokrati visokih dimnikov s svojimi delavci, mala kmetija pa pošilja aristokrate na veleposelstvih v konkurz in kupuje njih poljedelski svet. Krajcarji milijonov ljudi dajejo milijonske svote. V navedenih hudih časih so začeli delavci in kmeti na skrivnem snovati društva, hranilnice, šole za delavce, kmete, klube za vzajemno izobrazbo. To se je bilo pripravljalo še v srednjem veku. Masa je izvrševala in vzgojevala skozi ves srednji vek vzajemno pomoč. Tehnične in prirodoslovne vede so bile v srednjem veku še malo razvite. Kmetje so izvojevali težke boje s naravo. Kmetje in delavci v mestih pa so se morali vedno braniti proti vladajočim, morali so odoliti izčrpanju, da si rešijo malo več, kot golo življenje. Za maso je bila takrat vzajemna pomoč sredstvo, da se vzdrži v bojih; posameznik iz mase je bil preslaboten. V mestih so imeli meščani svojo državo v državi, katero so imeli braniti proti graščinski vladi feudalcev. Le v zadrukah organizirani so se mogli postaviti tem sovražnikom v bran. V teh srednjeveških zadrugah in v oskrbovanju skupne lasti na kmetiji je bilo mnogo šolanja in vaje v vzajemni pomoči. To podedujejo potomci. Kmet sploh ne more obstati brez vzajemne pomoči; kmet je po svojem delu zadrugar. V njegovem življenju je tudi najmanj zapravljivosti in zavijanja. Isto sonce ogreva polje vsem, isti dež jim ga moči; suša, ujne škodujejo vsem. Da se trpini tvornic in kmetije rešijo iz prežalostnih razmer, niso več smeli misliti na večnost po smrti, v kateri bodo baje prišli v mehke postelje. To veliko trpljenje je moralo razviti željo po lepšem življenju v sedanjosti, na tem svetu. Iz Amerike, ki se je osvobodila španskih, francoskih in angleških terorov, je vel v Evropo duh samostojnosti, in v Ameriki ni več veljal nauk, ki obljublja plačilo za trud šele na »onem« svetu. »Ta svet ni dolina solz, ta

svet je dolina veselja! Za ta svet in njega veselje gre! Na tem svetu stojimo in tega se moramo držati. Naj se stare ženice kregajo zaradi nebes. Zemlja nam je več, kakor metafizični, nadprirodni svet, naše telo več, kakor duša. Prisežem, da se sramujem telesa prav tako malo, kakor duše«, kliče ameriški pesnik. V največji revii so vsklile med reveži najlepše misli na človeka vredno življenje. Ti milijoni revežev imajo v svoji sredi mnogo jako pametnih, nadarjenih in energičnih ljudi, ki so zaupali na svoje lastne moči. Osebnosti so se ojačile v takih razmerah, individualizem v smislu samostojnosti, energije, v smislu, da nosi človek glavo po konci, je zraščal tudi med maso in povzročil samopomoč. L. 1902 sem bral v nekem listu za kmete: »Zdravi socializem, spojen z zdravim individualizmom, to je pravo združništvo.« V vsem tem gibanju po prostosti kmeta in delavca veje duh, ki zahteva, naj država služi le materialnemu blagru vseh državljanov, da je le ta nje smoter. Tedaj se rodi tudi nova veda, veda politične ekonomije, ki jo je za Petty-jem in drugimi l. 1776. začel Anglež Adam Smith z veliko knjigo, v kateri zagovarja svobodo obrti, delavca in kmetije in v kateri uči, da je delo stvaritelj vseh gospodarskih vrednosti. Razumljiv postaja po tem razvoj gospodarstva, ki se vrši od l. 1844. naprej po Evropi in Ameriki. Sredi brezobzirne konkurence nakrat vsklije ideja samopomoči, — kakor stoletna roža.

Nekega temnega večera v decembru l. 1844. se je zbralo 28 revnih tkalcev v Rochdale na Angleškem; osnovali so prvo konsumno zadrugo. Začeli so s kapitalom 28 funtov šterlingov (616 K.) Iz tega Betlehema združnega gospodarstva so se razplele konsumne zadruge po vsem svetu. Danes so Anglija, Nemčija, Švica, Francija, Italija in druge razvitejše dežele vse v zadrugah. Milijarde denar-

jev imajo v prometu. Zraven njih so zrasle ljudske posojilnice po raznih sistemih, ki zbirajo denar mase ter jo učijo varčiti, dobičke tega zbiranja pa obračajo v dobro ljudstva. Te zadruge so bile in so visoka šola za samoupravo, za združeno delo, so šole poštenosti in značajnosti in bi morale biti in bodo šole podjetnosti. V teh šolah dobita kmet in delavec vpogled v vodstvo velikega svetovnega gospodarstva, učita se pametnega gospodarstva v svoji družini, v tej šoli se učita izpoznavati, da ne vodi le konkurenca gospodarstvo, ampak vsaj s konkurenco tudi vzajemna pomoč, združenje v produkciji, razdelitvi produktov ter v uživanju. To pa zlasti v časih, v katerih se je razvila tehnika dela tako visoko, da ima človek na razpolago »železnega sušnja« stroj in razvito vedo o prirodi, družbi in državi. Upravičeno je pisal znameniti sociolog Herbert Spencer, da se ceni v naprednem stadiju civilizacije značaj višje, nego razum.

Iz mase nastaja to združno gibanje. Industrija je zbudila dobre duhove človeštva, vzajemno pomoč, asociacijo. Tudi med vladajočimi sloji je že mnogo prijateljev združnega gibanja. Angleži prvačijo tudi v tem oziru. Dali so n. pr. Rob. Owen-a. (Rojen l. 1771., umrl l. 1858.). Sedlarjev sin, je ta Robert Owen iz lastne moči prišel do večjega premoženja. Vse to in delo vsega svojega življenja je žrtvoval razširjenju združne misli. Dejal je: „Dobiček pri ceni v korist posameznika odkrije vse nizke strasti človeške narave.« Ta dobiček je pobijal, hotel ga je spraviti iz gospodarstva. To se mu je zdelo mogoče le po zadrugi. A od zgoraj je hotel začeti, vladajoče je hotel pridobiti, da osnuje država te zadruge. Ti njegovi poizkusi so mu izpodleteli. Prezrl je bil, da se mora taka organizacija, kakor vse stvari, ki živijo, razviti iz sebe, vzrasti

iz mase. Vladajoči živijo z dobičkom, ki ga hoče zadruga odstraniti. Zato so oni nasprotniki zadružništva, (socializacije in kolektivizma) in je skušajo obustaviti ali vsaj zadržati. Vse svoje veliko premoženje je Owen tako zapravil v agitaciji za zadružno gospodarstvo. Poizkušal je sam v svojih fabrikah z njim. Ni še šlo. Duhovnik se mu je rogal na smrtni postelji, vprašavši ga, če mu je žal za njegovo neumno delovanje. Odgovoril mu je: »Ne, gospod, moje življenje ni bilo zaman, ni bilo izgubljeno, jaz sem svetu povedal resnice. Ako jih svet ni sprejel, je kriv sam, ker jih ni spoznal. Kdo bo svetu kaj očital zaradi tega! Jaz sem svoj čas prehitel.« Owen je sodeloval pri snovanju strokovnih zadrug. Sodeloval je pri pridobitvi zakona, ki omejuje delavske ure za žene in otroke, njegovo delo je združitev angleških strokovnih zadrug v eno zadrugo. Ta mož s srcem otroka je delal čudeže v vzgoji demoraliziranih delavcev.

V teh časih zbujanja zadružnega duha so z Ownom skrbeli tudi drugi, da se je parlament podal in dovolil delavcem več prostosti. V tem smislu so delovali Maurice, Ludlow, Kingsley, Vansittart, Neale. Od Mauricea je izrek: »Kdor misli, da je načelo asociacije važnejše kakor princip konkurence, sme zahtevati čast ali, če hočete, sramoto, da ga imenujemo socialista.« Teh misli so bili nekateri redki vseučiliščni profesorji. Ludlow, znamenit odvetnik v Londonu, Neale, omikan bogat veleposestnik, ki je veliko let svojega življenja prebival v majhni sobi v Londonu ter tam urejal organizacijo zadrug in le redko šel pogledat na grajščino, kjer je imel kneževsko stanovanje.

V Franciji so buditelji zadrug: Fourier, Saint Simon, Louis Blanc, Buchez. Na Nemškem sta Friderik Raiffeisen, rojen v Hamnu na Nemškem l. 1818. in Schulze pl.

Delitzsch, (rojen l. 1808.), organizatorja ljudskih posojilnih zadrug, ljudskih bank: Raiffeisen kmetских, Schulze obrtnih. Danes je združništvo že povsod zelo razvito, tako da je postalo ena najvažnejših činjenic narodnega gospodarstva.

Kmetovanje je najvažnejša panoga človeškega proizvodjanja. Ono proizvaja živila in tudi mnogo tistih surovin, ki jih obdelujeta rokodelstvo in industrija. Kmetija je tudi rezervoar zdravega človeka. Že zaradi tega je zanimivo pogledati v življenje in gospodarjenje kmetije. Zanimivo je pa tudi zato, ker vidimo, kako se ta konservativna masa kmeta polagoma razvija v boljše razmere. — Kmetu se ni dobro godilo v času tlačanske organizacije na kmetiji. Tudi kesneje ne. S praznimi rokami je prišel iz tlačanstva v gospodarstvo svobodne lastnine, v kapitalistično gospodarstvo. Težavno delo je imel. — Moral je staviti nova gospodarska poslopja, ker so se prejšnja že podirala. Imel je plačevati večje davke v denarju državi, deželi, občini, cerkvi. Zadolžil se je. Zadolžil se je tudi, ko je moral v Avstriji plačevati grajščakom velike odvezninske svote. Parceliral in prodajal je svoja posestva in se trumoma selil v mesta, v tvornice. Tok ljudstva pač sili iz krajev visokega socialnega in gospodarskega pritiska v kraje nižjega, in sicer v oni smeri, na kateri čuti najmanj odpora. Prejšnja organizacija kmetije je bila razdrta, nova se pa še ni mogla takoj razviti in utrditi. Prejšnji gospodarji kmeta so si meli roke in se veselili češ, kmet že sam zopet poišče prejšnji tlačanski hlev. Katoliški ljudje so govorili in pisali o atomizaciji družbe in prorokovali pogin vse družbe, ako se kmet ne povrne zopet v tesnejšo zvezo z grajsko in cerkveno gospodo.

Ali kmetija je kakor mravljíšče. Razderi gradové mravelj in panje čebel, mravlje in čebele pa razpodi, pa vendar se bodo zbrale iznova, si zopet zgradile svoje stavbe in delale naprej. Socialni demokraciji, ki uspeva sedaj v industrijalnih deželah med industrijalnimi delavci in med rokodelci teh krajev, ne more biti vsejedno, ako dobi kmeta pod svojo zastavo ali ne. Ideje socializma morajo navdati vse sloje in posebno največjega, kmetško maso, sicer ni upati na zmage teh idej in na boljšo prihodnjost naroda. »Jaz mislim, da je nespametno,« piše Jaurés, »če se meni, da zadostuje, ako je kmet v socialnem vprašanju naše dobe nevtralen in da naj socializem le prosi, naj mu kmet pusti prosto pot. Nobena velika socialna moč ne sme ostati v velikem gibanju neutralna. Ako kmetje niso z nami, bodo proti nam.« Socialna demokracija je brez kmeta le močna manjšina, ni pa še gospodar razmer, ki se podajajo tekom časa.« — Organizacije, ki jih kmet sedaj sam ustvarja, smejo dati socialni demokraciji upanje, da si podata enkrat kmet in industrijalni delavec roke. Kmet je zopet začel v nekaterih deželah zadružno gospodariti, in zadruga je, če ne popolnoma socialistično sredstvo gospodarstva, pa gotovo najboljša šola, najboljše vežbanje v socialističnem duhu, življenju, gospodarjenju in delu. V tej šoli se mora vaditi vsa masa in vsa izobraženost. Korak za korakom se imajo odvzeti pozicije sedanjemu kapitalističnemu gospodarstvu, ter nadomestiti ga z zadružnimi, socialističnimi. »Dana oblika človeške družbe se ne izgubi prej, predno niso razvite vse produktivne moči za drugo obliko. Nove, višje produktivne razmere ne nastopijo, predno se niso razvili eksistenčni pogoji za nje še v krilu starih razmer,« je pisal Marx. Zadružna narodna organizacija je pa tudi najboljša praktična šola za razvoj so-

cialistične ideologije, ki vedno bolj izgublja svojo prvotno znanstveno zmoto o absolutnem komunizmu gospodarstva, družabnega življenja in državne tvorbe, ter dobiva pod vplivom politike in znanosti realno lice. Kriza v marksizmu je zarja nove, izboljšane bodočnosti. Socializem bo v praksi za enkrat širil družnost dela in kapitala, zemlje in ljudi, širil misel skupnosti in odstranjal monopole in njihove karteje ter tako najprej osrečeval ljudstvo. Individuev pa ne bo več omalovaževal, ker bodo nositelji in jedro skupnosti.

V drugi polovici preteklega stoletja so bili dani pogoji v industrijalnih deželah za razvoj neke oblike socialističnega gospodarstva, za zadrugo. »Povsod — piše dober opazovatelj gospodarskih razvojev, — kjer je od leta 1837. naprej nastal kak napredek, je nastal tako, da zmaguje kolektivistično načelo.« Vidimo to tudi v kmetijskih zadrugah, ki nastajajo sedaj po vsem omikanem svetu. Te zadruge se držijo, se bogatijo, odrivajo delavce stare oblike in trgovine. V zadnjih 30—40 letih so kmetje pokazali n. pr. na Danskem, da zamore svoboden kmet brez jerobstva v 30 letih pripraviti več organizacije na kmetiji, nego so zmogli plemiči, knezi, škofje, samostani v stoletjih.

Danska je majhna dežela. L. 1800. je imela 700 tisoč prebivalcev. Danes jih ima čez 3 milijone. Poljedelske zemlje ima Danska okolo 3 milijone hektarov. Vrednost sedanjega premoženja premoženja danskih kmetov se ceni na 9 milijard mark. Pred 50 leti je bilo ljudstvo na Danskem še zanemarjeno, neomikano, revno. Obnebj je na Danskem trdo in nestalno. Poletje je kratko. Zemlja je bila za živinorejo slabo obdelana. Veliko dela in gnoja je bilo treba, da se je kaj prida napravilo iz nje. Danec je imel dolgo časa slabe, najslabše vlade. Danes pa hodi po

tej zemlji ponosen, energičen kmet, ki demokratično vlada svoje kraljestvo. $\frac{3}{4}$ prebivalstva na Danskem tvori kmet. Dansko trgovinsko brodovje je pa vendar razmeroma največje za angleškim. Danska je za Anglijo razmeroma najbogatejša država na svetu. V Nemčiji, kjer je doma velika industrija, pride na človeka na leto 80 funtov, na Saksonskem 82 funtov mesa, na danske kmete pa 98 funtov. Tudi Danci so bili nekdaj tlačani. V 17. stoletju je bilo $\frac{9}{10}$ danske zemlje last plemenitašev in kralja. Ali danski kmet je protestant in je bil prijatelj ljudske šole. Danski ljudski apostol, protestantovski škof Grundtwig (1783—1872) je Dancem to, kar nam in Švicarjem Pestalozzi. Grundtwig je osnoval ljudske visoke šole. On je pisal: »Vzgoja je bila dozdej napačna, ker se je gojila le nemška šolska logika in rimljanska pamet, ne pa zdravi človeški razum, ki spoznava, kar nam leži najbližje, to je: naša lastna priroda, naš lastni občni blagor in bodočnost naše domovine.« Ta Grundtwig in drugi so kmeta šolali, ga učili misliti, odpirati oči. Vzgojili so kmeta k samopomoči, ga vodili do samouprave in samostalnosti. S tem so ti kmetски prijatelji že nekoliko pripravili tla za združno gospodarstvo. Danes se je danski kmet poprijel živinoreje in v njej je našel svoje bogastvo. Po zimi l. 1881.—1882. se je združilo v Hjedingu nekaj kmetov, da osnujejo manjše majarije. Obrnili so se do rojaka, ki je študiral višjo kmetijsko šolo, Stilling Andersna, da postane njihov plačan potujoči majar, ki bi podučeval kmete, kako naj ravnajo z mlekom. Ti kmetje so čitali, da snujejo delavci na Angleškem konsumne zadruge. Hoteli so delati surovo maslo in ga skupno razpečavati. Stilling Andersen (tedaj 23 let star) je prevzel dano mu službo in osnoval prvo mlekarsko zadrugo na Danskem. Danci so takrat še imeli slabe molzne krave.

Pa tudi to se je z razvojem mlekarstva moralo izboljšati. L. 1882. je bilo na Danskem 15 mlekar, l. 1883. 24, l. 1884. 41, l. 1898. pa združenih kmečkih mlekar 1013, na veleposestvih 271; l. 1901 kmečkih 1057. Tudi mlekarne veleposestev so šle v zadruge. Za ustanovitev mlekarne je treba okoli 24 tisoč mark denarja, pa tudi do 44 tisoč mark. V njih se dela, kolikor le mogoče, s stroji. Motorična moč (bodisi para, ali bencin ali elektrika) goni stroje, kakor centrifuge in druge. Stroški ustanovitve l. 1898 obstoječih združenih majarij-mlekar so tedaj znašali 24 milijonov mark. Ker so se oddlej nadomestili stari stroji z novimi, se računajo ti stroški lahko na 29 milijonov mark. Te zadruge so brojile okrog 148 tisoč članov in 842 tisoč krav, ki so dajale na leto okoli 1820 milijonov kilogramov mleka. Zadruge so v medsebojni zvezi. Zveza zadrug v Jütlandu broji 500 zadrug. Ta zveza je imela l. 1899. devet milijonov in šest sto tisoč mark prometa. Ta zveza je razdelila svojim članom 336.000 mark dobička. Poslopje, ki služi v Kopenhagenu ti združni zvezi, je stalo 480 tisoč mark. Število članov ene zadruge je okoli 120. Število krav 20—400, pa tudi 100 —1400. Posamezna danska krava daje na leto najmanj 2500 kilogramov mleka, povprečno 3500—4000 kilogramov, v posameznih slučajih pa celo 5—6000 kg. Za en kg surovega masla so porabili v začetku 35—40 litrov mleka, sedaj le 26—28 litrov, ker je proizvodna tehnika boljša, t. j. štedljivejša. Vseučilišni profesor kmetijstva, Fjord, je organizator kmetijskega poduka na Danskem, pa tudi preskrbuje zadrugam vse stroje in orodja, ki jih mlekarne rabijo.

Največja danska mlekarska zadruga v Havlegu predela v surovo maslo na leto okoli 20 milijonov kg. mleka (od 8 do 9 tisoč krav). Ta zadruga ima le 60 članov veleposestnikov. Mlekarske zadruge malih kmetov, ki redijo

1—3 krave, pridelajo na leto 7 milijonov kg mleka, broji jo do 430 članov.

V vseh teh zadrugah službujejo najboljši veščaki kmetijstva in živinozdravništva. Kontrolorji hodijo od mlekarne do mlekarne in ti kontrolorji imajo veliko teoretično in dobro praktično vzgojo. Visoko kmetijsko šolo in praktično šolo v mlekarni mora tak kontrolor preučiti, če hoče službo dobiti. Za kontrolo skrbijo posebne zadruge. Ker Danska razpošilja v Anglijo in drugam svoje surovo maslo, mora skrbeti, da proizvaja maslo najboljše kakovosti. Zadruge skrbijo za dobre živinozdravniške kontrolorje. Ti pregledavajo krave, učijo in nadzirajo klajo, skrbijo za najboljšo pasmo in za to, da se slabše krave odstranijo iz hleva. Tako se molze po vsej deželi mleko, ki je po kakovosti in množini enako.

Mleko se po prekuhanju pasterizira. Kmeti dajo mleko svojih krav zadrugi. Posneto mleko dobi kmet nazaj. V hudi vročini kmet prekuha to mleko ter je porablja za teleta, svinje in kuretino. Dela pa tudi sir.

Zraven reje krav imajo ti danski kmetje veliko rejo svinj in kur. Svinje, do sala rejene, prevzamejo mesarske zadruge, katerih člani so zopet kmetje sami. L. 1887. se je ustanovila prva kmetska mesarska zadruga na Danskem, l. 1888. jih je bilo že sedem. L. 1899. je bilo 25 združenih mesnic, v katerih se je zaklalo v tem letu 729 tisoč svinj v vrednosti okolo 31 milijonov danskih kron. (Danska krona je nekaj več kakor naša.) Zraven svinj se je v teh mesnicah poklalo 22.450 glav goveje živine, vrednih okolo $3\frac{1}{2}$ milijonov danskih kron. Največje združne mesnice so l. 1899. zahtevale do 61 tisoč svinj, manjše do 10 tisoč. L. 1897. se je ustanovilo 21 združenih mesnic, porabilo se je za nje okolo 34 milijonov danskih kron.

Ena mesnica je stala do 170 K. Zadrúžna mesnica v Odense in Koldingu je stala 1 milijon in 70 tisoč kron. V prvih treh mesecih l. 1904. je odposlala Danska v Anglijo 389.249 stotov svinjine v vrednosti 19 milijonov in šest sto tisoč mark. Zadrúžna mesnica v Odense stoji na površju dveh oralov zemlje. Zvezana je po železnici. V tej mesnici se lahko na teden zakolje do 2 tisoč svinj. Kar je le mogoče, opravijo stroji. V 5 minutah napravi mesnica 300 funtov klobas. Seveda so v mesnicah ledenice, in je vse najснаžnejše. L. 1880. so zadrúžne danske mesnice zaklale 23,407 svinj, l. 1903. pa 927.000. L. 1903. je bilo 29 mesarskih zadrug s 67.200 člani. Vrednost to leto zaklanih 927 tisoč svinj je bila 50,400.000 danskih kron. Izvoz svinjine samo v Anglijo je znašal meseca marca 1904. 142.566 stotov v vrednosti 7,059.740 mark. L. 1870. je izvozila Danska jajc za 22.450 mark, l. 1898. za dvanajst in pol milijona mark, l. 1900. za 20,373.750 mark, l. 1903. jajc komadov 477,200.000. Pred 30 leti danski kmeti še niso mislili na rejo kuretime. Neki kmet je dosegel s 600 kokoši na leto 1800 K dobička. Posamezne kmetije imajo 900 do 1000 kokoši, razdeljene v posebne hleve. Seveda se ti hlevi po zimi kurijo. Nastelj je šota, ker je suha in potegne vso vlago hitro nase. Koruza, krompir, pesa in mleko je klaja kuretime. Na Danskem štejejo nad 10 milijonov kokoši. Jajca nosijo otroci v šolo, kjer se nahaja zaboj, katerega potem voz zadruga odpelje. Jajca dobijo zaznambo lastnika in zadruga. Koliko milijonov mark daje zraven jajc meso kuretime! Danska je izvažala l. 1880. vrednosti za 40 milijonov kron, l. 1900. za 174¹/₂ milijonov kron. Prej surovega masla za 20 milijonov, sedaj za 100 milijonov kron.

Jajc so Danci l. 1880. izvažali za 1 milijon, l. 1900 za 16¹/₂ milijona kron. Vrednost izvoženih svinj je bila prej

19 milijonov, l. 1900. pa 58 milijonov. Koliko se pa surovega masla, jajc, kuretnine, svinjine in sala porabi doma!

Vse to je v zadrugah. Kmet redi živino doma, jo molze, odpravlja jajca, pošilja svinje zadrugni mesnici in dobi domov denar in posneto mleko. Nič mu ni treba skrbeti za prodajo, če ni v odboru zadruga. Vrednost svojega blaga dobi plačano, njegovi so dobički, ki bi jih drugače jemal posredovalec med njim in odjemalcem. Te zadruga so seveda zvezane v centrale in te s konsumnimi zadrugami daleč na okoli. Kar morajo kupiti danski kmetje, kupujejo zanje zadruga in sicer dobro blago po pravični ceni. Kmeta ne morejo goljufati. Zadruga imajo svoje železniške vozove, svoje ladje, imajo vse priprave za izvažanje. Državne železnice so na Danskem po večjem v službi kmetije, kmet tudi vlada to svojo državo, in kakor se doslej vidi, prav razumno. Vsi imajo dovolj jesti in nosijo glave kvišku. Danska oddaja malo izseljencev Ameriki. Te zadruga producentov in konsumentov so zvezane z hranilnicami. Seveda ni čuda, da imajo hranilnice in ljudske banke velikanske svote denarja v prometu. Te hranilnice zalagajo mlekarne, mesnice in druge gospodarske ustanove. Zadruga pomagajo zadrugam. V 10 letih amortizirajo zadruga posojeni denar (kakor pišejo danski gospodarski pisatelji). Vse je v tej deželi v zadrugi. Za otroke so tukaj tudi posebne posojilnice. L. 1847. je bilo na Danskem 35 hranilnic z 19,687.500 mark depôtov, v letih 1898. in 1899. pa 532 hranilnic s 765 milijoni mark depôtov. V l. 1882.—1898. je bilo ustanovljenih 1013 mlekar, ki so stale okoli 32 milijonov mark. Ves ta denar so dale hranilnice zadrugarjem proti osebnemu jamstvu. Obrestna mera je bila 4—5%. Vrhu teh posluje nebroj posojilnic po sistemu Raiffeisen, ki oddajajo posojila kmetom za kratko dobo.

O kontroli živinozdravništva sem že omenil, da je vse to naloga zadruga. Živinozdravniki obiskujejo redno vsak teden hleve kmetov. Oni tudi skrbijo za dobro pasmo goveje živine, svinj, kokoši. Živinozdravniki so uradniki zadrug. Nekaterе zadruga so namenjene samo za izboljšanje živinske pasme. Kakor v Angliji za najboljše konje, imajo na Danskem »zlatо knjigo« za vpis najboljših bikov in krav. V njih zabeležijo polnokrvnost, to je vrhunec kakovosti teh živali. Krave, ki molzejo do 30 litrov mleka na dan, so ondот že navadne prikazni.

Ustanavljajo se tudi vrtnarske in sadjarske zadruga. Seveda je tudi zavarovanje proti ujmam, požaru, škodi pri živini v združnih rokah. Z državnimi sredstvi skrbijo Danci le za to, da se pomaga bajtarjem in kmetijskim delavcem do kosa zemlje ali do lastnega doma. Sami ne zahtevajo za svoje zadruga podpor iz državne blagajne. Državna podpora kmetiji je znašala l. 1904. nekaj nad en milijon mark. Danski kmet si hoče pomagati sam. On noče jemati od države, ker bi moral kesneje vračati njenim blagajnam dvojno. Tudi se noče zanašati na pomoč izven svojega kroga. Kar je kmet ustvaril sam, to čisla. Danski kmet hoče biti svobodен. Bil je dovolj dolgo tlačан. Zato dobro ve, kaj pomeni samopomoč in vzajemna pomoč. Ta samopomoč in vzajemna pomoč ohranjuje kmeta čilеga, svobodnega, samosvojega; kmet, ki išče državne podpore, je bil odvisen od birokracije, ki še pred leti ni prišla do spoznanja, da je sluga ljudske mase, ne pa posameznih bogatejših slojev; ta odvisnost jemlje kmetu ponos, svobodo.*) Podpore tudi rade človeka polenijo. Zadruga je danes država v državi, in v tej združni državi je danski kmet vladar; pa je

*) V birokratičnih državah Rusiji, Nemčiji (Pruski), Avstriji in celo v Franciji se to prav dobro pozna. (Op. ur.)

tudi vladar celokupne države. Ne bi bilo človeštvu slabo, ako bi se tako dogajalo tudi drugod. Kmet ni nikdar slabo gospodaril, kar je ustvaril, je bilo zgrajeno kakor za večnost; slabega gospodarstva na kmetiji so bili vedno drugi krivi.

Kmeta so le uničevali njegovi slabi, nesposobni, zapravljivi vodniki. Kmet je celih dva tisoč let znane evropske zgodovine proizvajal velikanske vrednosti, katere so njegovi gospodarji zapravljali lahkomiselno in po neumnem. Sam sebi prepuščen, kaže sedaj na Danskem, pa celo v Finlandiji, ki jo upravljajo — Rusi, koliko premore njegova pridna roka. Danska pa uvaža mnogo koruze. To je umevno, ker proizvaja toliko mleka in mesa. L. 1900. je porabila Danska 4 milijone meterskih stotov koruze v vrednosti 32 milijonov danskih kron.

Kjer so zadruge s kmetскими proizvajalci tako krasno razvite, se mora razviti tudi konsumna zadruga. Med kmeti je naravni razvoj ta, da se snuje najprvo proizvajalna, in potem še le konsumna zadruga. Pri nas na Slovenskem so duhovniki začeli narobe. Danes je v mali Danski na kmetiji 970 konsumnih zadrug. 700 teh konsumnih zadrug je zedinjenih v zadrugo za nakup blaga v velikih količinah, takozvano velenakupovalno zadrugo. Ta centrala je imela l. 1901. 14 milijonov kron prometa! Podoben razvoj kažeta le še velenakupovalni zadrugi strokovno organiziranih delavcev v Londonu in Hamburgu.

Državno vodstvo je odvisno v agrarnih državah od kmetov in mora skrbeti za koristi kmetije. Visoka šola za kmetijstvo v Kodanju je eden najvažnejših državnih učnih zavodov. Ta zavod je v ozki zvezi s praktičnim kmetom in z njegovimi zadrugami. Najbistrejše glave se

posvečajo študijam kmetijstva. Česar ni povzročila nobena doba, ne tlačanska, ne kapitalistična, ne država, ne cerkev, to so znale ustvariti zadruga: Omiko kmečkega ljudstva. Strokovno omiko v kmetijstvu podaja na Danskem otroku že ljudska šola, ki uči tudi kmetijstvo poleg navadnih potrebnih predmetov. Dalje imajo izborne kmetijske šole za odraslo mladino; najboljše moči pa potujejo po vaseh ter učijo kmete strokovnih ved v kurzi in predavanjih. Časopisje je dobro urejeno. Dobro brati in pisati znajo vsi. Kmetijske razstave so vsako leto. Zadruga pošilja kmete v razne kraje k razstavam in tudi v šole. Maslo se vedno preizkuša. Najboljše maslo se pohvali v časopisih, enako najboljše krave in seveda njihovi lastniki. Kmet tekmuje s kmetom, zadruga z zadrugo, kdo bo izredil najboljše živino ali pripravil najboljše mleko. Ljudstvo se torej vedno tudi duševno budi. Imajo pa vrhu tega ljudske visoke šole. Danska je domovina teh šol. Prej imenovani škof Grundtwig je njih oče. On si je mislil, da za vse dansko ljudstvo, visoko šolo, ki jo je hotel videti v kraju, ki je po naravi lep in zgodovinsko znamenit, kjer bi se našlo pravo svojstvo danskega naroda. Grundtwig sicer še ni dosegel tega vzora, ali drugi so po njem snovali na več krajih take visoke šole. Učenci teh šol so bili v njih le po zimi, po leti pa so bili na deželi v delu. Tako tudi dekleta. Vsakdo je imel pristop, ženske in moški. Kristen Kold je ime, ki bo povsod slovelo, kedar bodo take visoke šole razširjene. Na Danskem jih je on organiziral. Te visoke šole so namenjene kmetom, ali v nje prihajajo tudi rokodelci in drugi meščani. Na Danskem je vsakomur treba, da je podučen in orientiran v kmetijstvu. Brez proučenja kmetijskih ved omika ni popolna. Danci ne dvomijo o tem, da so jih na sedanjo stopnjo dvignile te visoke ljudske šole, na katerih

poučujejo najtolsi teoretiki in praktiki v kmetijstvu in drugi učitelji-znanstveniki o drugih disciplinah človeških nauk. Danci so mnenja: Ves pomen ljudskih visokih šol ne leži toliko v pridobitvi vednosti, ki si jih prisvojijo mlajši in starejši ljudje; te vednosti zamorejo zopet pozabiti; ali učili so se misliti, odpirati oči, učili so se rabiti svoje moči in dejanski zapiščajo te šole povsem drugačni ljudje, nego so stopili vanje: omikani, energični, podjetni.

S temi ljudskimi visokimi šolami so v zvezi ceneni penzionati, konvikti. Zadruga tudi skrbijo za to, da se nahajajo v teh konviktih potrebna učna sredstva ter se učenec preskrbi s potrebnim za mal denar. Tudi zadruga za omogočenje obiska ljudskih visokih šol so na Danskem. To šolanje je združeno z veseliciami, na katerih zavzemata petje in godba prvo mesto. Te šole vzdržujejo deloma tudi njihovi obiskovalci; država prispeva malo. Celo mladim častnikom je dana prilika, da se udeležujejo poduka na teh šolah. Danci so sedaj ustanovili na neki ladji ljudsko visoko šolo za svoje mornarje. Boj proti zapiščenosti in nevednosti je vedno energičnejši, kajti ta kmečki zadružni narod ve dobro, da je izobrazba mase temelj vsega dobrega, temelj napredka in moči.

Te zadruga kmetijstva se zdaj razširjajo po Norveškem in Švedskem. Ali tudi na Finsko v Rusiji so že prestopile. Iz Danske dobivajo učitelje in organizatorje tega važnega gospodarenja celo Rusi, tudi za Sibirijo, ki je tudi že začela zadružno mlekarstvo. Na Irskem si hočejo Angleži dobiti zalogo za surovo maslo, svinjino, jajca in snujejo tam med kmeti mlekarske in druge zadruga. Irska se je s tem rešila. Imela je še pred 50 leti zdvojene, alkoholu udane, neznačajne, lene kmete; pravzaprav ne kmetov, ampak bedne najemnike-tlačane. Danes je tudi tam vse v boljšem. Švica je pa na kmetiji že od zdavnaj združena.

V Nemčiji so tudi že začeli ustanavljati kmetijska skladišča za žito. Tendencia zadrug, ki to delajo, je, da izroči kmet svoje žito zadrugi, ki da žito zmleti v svojih mlinih in da kruh peči v svojih pekarnah. Prekupce, ki so prej od kmeta kupovali žito, je prodajali mlinarjem ali je mleli v svojih mlinih in prodajali moko pekom, izločajo kmetje s tem iz gospodarstva; zadruga kmetov stori vsa ta dela po svojih uradnikih in delavcih; kmet hoče kolikor mogoče ves dobiček od proizvajanja zrna pa do oblike, ko ga v kruhu zavžijemo, spraviti sam. »Silo« se imenuje zadrugi magacin, v katerega zvoziijo kmetje svoje žito. Kmetje imajo s to zadrugo 5—6 mark in tudi 10—12 mark dobička pri toni (= 10 stotov). Tako je tudi mogoče preskrbeti združenim malim kmetom veliko žita za velike mline. Te zadruge so posebno razvite na Bavarskem. Pruski deželni zbor je dal l. 1897. kakih 5 milijonov mark za ustanovitev teh zadrugi žitnic. Pa tudi francoski kmetje so razvili zadruge za izrabo vseh dobičkov, ki se dajo iz žita dobiti, ker imajo tudi zadrugi mline in pekarnice. Tam velja geslo: »Kmet, ki proizvaja žito, je sme prodajati tudi v obliki kruha.« Francoski zadrugi Betlehem, kakor na Angleškem Rochdale, je v tem oziru mesto Roubaix. In te zadruge prodajo konsumantom najboljše kruh. Ne goljufajo nikogar, ker zadrugi ta kruh, ki se je pekel iz njihovega žita v njihovih pekarnicah, tudi sami jedo. Dober kruh je pa pol življenja. V Franciji se zadruge imenujejo »sindikati«, bavijo se sploh z varstvom kmetskih koristi kakor z zadrugi nakupom semen, strojev, umetnih gnojil, zavarovanja, zadrugi prodaje, zadrugi proizvodnje in zadrugi konsuma. Zadruge kmetov nakupujejo tudi veleposestva in kmečka manjša posestva. Dobro organizirane so v Franciji vrtnarske zadruge. Tudi o Belgiji ve zgodovina

kmetskih zadrug dosti povedati, le o Avstriji malo. Nekaj se giblje tukaj med vinogradniki boljših vinskih krajev. V Ameriki ima kmetija svoje zadruge pod imenom »the Grange«. To se pravi sicer mlekarna, pomenja pa tudi drugo združništvo.

Te zadruge polagajo največjo važnost na vzgojo. O danskih zadrugah piše Hansen, da se mora čudežni napredek na danski kmetiji pripisovati v prvi vrsti ljudski vzgoji, ljudskim kmetijskim in visokim šolam in poizkuševališčem. Večjega pomena je, kakšen je gospodar kmetije, kakor pa kakšna je kmetija sama. Važnejše, nego plug je, kdo orje ž njim. Ameriški kmetje zadrugarji hočejo omogočiti vzajemno razumevanje in uvedbo združenja-kooperacije; hočejo zmanjšati stroške, da se zamorejo kmetje vzdržavati, hočejo skrbeti za izvoz že izdelanih produktov, sistemno urediti kmetsko delo, pametno preračunati gospodarske možnosti in odpraviti vsak gospodarski red (sistem), ki vodi kmetijo v propad, v dolg in na boben. Dalje hočejo povzdigniti udobnost kmetskega domovanja in razviti med kmeti plemenitejše človeštvo. »Zbirati se hočemo«, pravijo ameriški kmetje, »se pogovarjati, delati skupno, skupno kupovati, skupno prodajati in sploh skupno nastopati v vzajemno varstvo in za vzajemen napredek.«

Tudi nemški narod je že precej zadružen. Lep izgled dajejo tri vasi v Harcu. 4—10 oralov zemlje ima posamezni kmet v teh vaseh, pa uživa trikrat na teden pri mesarju kupljeno meso in mnogokrat domačo svinjino, tudi stanuje čedno. Po 10 strokovnih časopisov imajo te vasi in v ljudski šoli se uči tudi kmetijstvo. Velikansko so razpredene Raiffeisenove posojilnice na Nemškem. Vlade dotičnih držav se sedaj delajo, kakor bi že bile od začetka podpirale organizacijo kmetije. Sedaj ponujajo

vlade tudi podpore. Danski kmet to podporo odklanja. Danski kmet tudi misli, da državna podpora kmeta polenari, da mu jemlje somopomoč in silo in zaupanje v svoje moči. Vlade se menjajo. Pomoč tudi. Zgodi se lahko, da državni birokratizem podpira ravno škodljivce kmetije, ali pa dá enkrat podporo, drugikrat jo pa odreče. Rajše tedaj nič! In kmet mora vrhutega državi vrniti in nemara dvakrat toliko. Koliko se izgubi v birokratski državni upravi! Koliko manj je treba davkarskih in sploh državnih uradnikov, če nastopajo zadruge in če dobro opravljajo svoje delo!

Norveška država daje tudi precej v kmetijske namene. Izdala je za zidanje poslopja za višjo kmetijsko šolo 400.000 norveških kron, snuje delavske banke ter posoja denar poljedelskim delavcem na male obresti za nakup zemljišč. Najnižja svota dohodkov ene družine se na Norveškem računa na letnih 1680 mark na deželi, 2240 mark v mestu. Tam so gotovo bogati ljudje, ki dobro živé, drugače kakor slovenski, hrvatski ali balkanski kmet, obrtnik, malomeščan.

Rusija hoče na Finskem in v Sibiriji ustvariti drugo Dansko ter z zadrugo pridobiti angleški trg za surovo maslo. V ta namen gradi železnice ter kupuje ladje, ki imajo vse priprave za prevoz surovega masla. V Franciji in Nemčiji se snujejo viničarske zadruge, ki tam dobro vspevajo. Avstrijska vlada je že dala v tisk veliko knjigo, v kateri popisujeta dva strokovnjaka inozemske zadruge na kmetiji. Zanimanja zanje se torej počasi pričanja tudi pri nas v Avstriji, — bolje pozno, nego nikoli. Sicer bo pa preteklo še mnogo vode, predno bodo izpregledali avstrijski narodi in birokracija.

Pogled po teh zadrugah na kmetiji kaže velikanske razvoje. Vmesna trgovina med kmetom in konsumentom

kmetijskih produktov se izloča. To vodi dalje: kmet kot lastnik gozdov postane zadrugar v prodaji lesa, zadrugar v žagah, v tesarskem in mizarskem delu; kmet živinorejec postane zadrugar v reji ovac, zadrugar v tkanju volnenih sukenj, zadrugar krojaških del; kmet kot sadjar postane zadrugar razpečavanja sadja in tvornic za sadne konzerve. Zadrugar mesnic je že tudi in njegove vrtnarske zadruge delajo konzerve iz vrtnarskih produktov, kakor že tudi njegove mlekarne sterilizirajo mleko. To bo velikanska pridobitev, ako se sterilizacija mleka dobro posreči. Dalje postanejo zadruge hmeljarjev in kmetov, ki pridelujejo rž, tudi zadrugarji v pivovarnah; kmeti, pridelovalci lanu, postanejo združni tvorničarji vlakna, perila, vrvi itd.; pesa vodi do sladkorne zadruge. Ti kmetje zadrugarji dobijo potem zastonj vse odpadke združnih tvornic nazaj za krmo živine ali za umetna gnojila. Zadruga vodi do pridelovanja, predelovanja in razpečavanja kmetijskih pridelkov s porabo vse prirodoslovne vede, vse mogoče tehnike in trgovstva. Kmetje spoznajo v tej šoli svojo kmetijsko vedo in tehniko, pa tudi tehniko trgovine. Kmet potem vodi svoje knjige kakor zdajšnji trgovec, industrijalec. Sejme pa opusti, ker se ne izplačajo več. Prodaja in nakup se izvršuje po teži in kakovosti. Te kmetijske zadruge se zvežejo z nakupovalnimi in konsumnimi zadrugami mest in tvorniških krajev. Ti združni kmetje morajo kupovati mnogo potrebščin. Tudi za to nakupovanje imajo posebne zadruge, ki stopijo v trgovsko zvezo z razprodajalnimi zadrugami. Konsumne zadruge za nakup v velikem so že, in nastanejo tudi zadruge za proizvodjanje potrebnega. Vse te zadruge so si prijateljice, druga izmenja z drugo svoje pridelke, druga kupuje pri drugi. Združno gospodarstvo je končno mednarodno, ne pozna več politike in drugih diferenc. A nekaj

boja nastane v konkurenci: zveza proti zvezi, kartel proti kartelu se potem glasi v bojih proti kapitalističnim zvezam, kartelom, trustom. Te organizacije poskušajo tudi velikemu kapitalizmu izpodmakniti tla izpod nog. Posojilnice in ljudske banke imajo za zadrugarje milijarde ljudskega denarja na razpolago proti malim obrestim. Kmet, ki je sam svoj proizvajalec, se osvoboja velike, kartelirane industrije.

Danes se še ne more pregledati, kako se bode vse to razplelo, ali da vodi to vse do neke skupne lastnine, je verjetno, vsaj je že to v marsičem vse, kar je last zadrug.

Veliki angleški državnik Gladstone je l. 1864. z ozirom na tedanji razvoj angleških konsumnih zadrug rekel, da se sramuje, da ni prej zapazil te tendence. Ali še pred 10 leti ne bi bil verjel, da bodo revni delavci razvili toliko moč v gospodarstvu. Kaj bi šele rekel, če bi danes videl razvoj zadrug na kmetiji v nekaterih deželah! Angleški gospodarski pisatelj John Stuart Mill že l. 1865. z veseljem pozdravlja te zadruge kot sredstva prenovitve vse družbe in njenega gospodarstva.

V tem razvoju zadruge je dosti socialističnega stremljenja, je dobra šola in vaja za bodoči resnični socializem, in po tej poti prihaja tudi kmet, ki se ga do zdaj še ni moglo pripraviti do udeležbe pri gospodarskem razvoju, med socialiste; on bode srečno začel socialistično gospodariti z zadrugo proizvajalcev. Zadruge stojijo sicer še v zdajšnjem sistemu gospodarstva, ali zadruge imajo tendenco na mirni, pa gotovi prevrat dosedanjega gospodarskega reda. Zadruge postavljajo na mesto individualističnih gospodarskih moči socialistično načelo solidarnosti in združenega delovanja omikanih posameznikov in narodov.

Bavil sem se dlje z razvojem zadruga na danski kmetiji. Pišem vse to pa največ z ozirom na kmetijo na Slovenskem. Zato še moramo povedati, v čem obstoji vrednost modernih zadrug in kakšne zadruga morejo živeti, kakšne pa ne. Že l. 1828. so se v Angliji združevali ljudje proti mlinarjem, ki so jemali prevelike mere in proti pekom, ki so prodajali premajhen in neokusen kruh za drago ceno. L. 1844. je pa že omenjenih 28 delavcev v Rochdale, med katerimi so bili nekateri prijatelji Owena, načrtalo smotre zadružnikov tako-le: priprava prodajalne za prodajo živil, oblek, zgradbo hiš za zadružnike, proizvodjanje takega blaga, katerega izdelovanje bo sklenila zadruga, da pripravi brezdelnim delavcem delo, nakup ali vzetje v zakup večjih zemljišč, da jih obdelajo sodrug, ki so brez dela, slednjič, da dela zadruga na to, na se vzgaja ljudstvo v smeri zadružnega proizvodjanja in razdelitve blaga in se delavske moči urejajo k samovladi, torej vzgoja kolonije v državi s težnjo po skupnosti interesov. Postavilo se je načelo, da se vse nakupljeno plačuje sproti in se dobički razdelijo v razmerju visokosti nakupov. Zadrugarji vodijo podjetje. Ta načela so postavila zadružništvo v konsumu na trdna demokratična tla in tako se je moglo prodajati dobro blago po najnižjih cenah, tako so ostale koristi in dobiček sodrugom, uprava pa ni bila draga in krasti se ni lahko moglo. Socialist Howarth je baje nasvetoval tako razdelitev dobička. Plačuje se s kovinastimi znamkami, te znamke so podlaga za razdelitev dobička. Po teh načelih se je razvila sčasoma združitev več takih zadrug, ki so se same vladale in izločale vmeševanje države; v deželah, v katerih prospevajo zadrugé, se tudi vidi, da se hoče zmanjšati centralna državna autoriteta, in da se omogoči svobodna zveza (federacija) same sebe vladajočih (samoupravnih, avtonomnih) dežel, kronovin in da se omo-

goči razvoj od centralne do federativne vlade. To leži v razvoju zadružnega principa v gospodarstvu, gospodarstvo pa je dejanska podlaga vsemu drugemu. Webb piše: »V kapitalističnih velepodjetjih vodi en sam človek velikih duševnih zmožnosti celo podjetje. V zgodovini zadrug nisem našla kakega posameznega, ali kake skupine moč, ki so nadvladali in povzročali velikanske uspehe angleških konsumnih zadrug. Uspehi konsumnih zadrug z letnim prometom 500 tisoč funtov šterlingov in ustanovitve velikih veletržnih zadrug, koncentracija političnega in socialnega vpliva milijonov združnikov v eno zvezo, je delo »zadrug«, je združno delo tisočih poštenih, izvedenih in požrtvovalnih moč in žen, ki visoko nadkriljujejo navadno mero kar se tiče inteligence in praktičnega razuma, ki pa predstavljajo prej visoko planjavo, nego vrhove in prepade zmožnosti, planjavo, v kateri vidimo strogo prostovoljno podredjenost, strogo poštenost in navdušeno delo. Te lastnosti se vzdigujejo do višin npravne genialnosti.«

Temu nasproti delujejo v proizvodjanju karteli, trusti kapitalističnih producentov, ki hočejo blago prodajati za kar mogoče najvišje cene, hočejo odjemalce prisiliti, da kupujejo pod pogoji, katere diktirajo karteli sami. To je kapitalistična organizacija. V vseh časih in vseh narodih se pa nahajajo tudi navadne združitve delavcev, ki nimajo značaja skupnosti, ki pa vplivajo tudi na drugo življenje. Delavci akordirajo mezdno za kako delo. To se nahaja v rudarstvu, premogokopih, v železarnah in tvornicah. Ali to je le neka vrsta mezde po posameznih kosih, katere izdeluje delavec. Drugačen je delavec, ki hoče proizvajati kot zadrugar. Podjetje se naj izvršuje tako, da v delavnici ali tvornici nastopi bratstvo delavcev, bratstvo nadzira delo in razdeli dobiček proizvodjanja med vse sodruge.

Glavni širitelj proizvodjalnih zadrug v Angliji, Vansittart Neale, piše: »Teoretično je bila misel, katero smo hoteli razširjati, bratstvo delavcev, delo rezultat bratstva mož, ki so se združili v vzajemno korist in dobrobit, kateri zavrnejo vsako misel medsebojne konkurence; ne da bi pridigovali komunizem, skrbimo za to, da se ustanavljajo obrtna podjetja, ki so komunistična v čustvovanju in ki razdeljujejo po odplačilu mezde in obresti dobiček tako, da služi dobrobiti stupine, ki ga je s svojim delom pridobila«. Angleži so idejo proizvodjalnih zadrug dobili v Franciji, kjer so jo širili Buchez, Louis Blanc in drugi. Glavna misel Bucheza je bila, da izključi podjetnika iz delavskega procesa. Hotel je uresničiti v industriji gesla prve francoske revolucije, gesla svobode, bratstva, enakosti.

Proizvajalne zadruge industrijskih delavcev začetkom niso uspevale in še danes prav ne vspevajo. Vedno se je prikazovala akcijska družba. Navajajo se kot vzroki neuspehov: pomanjkanje kapitala, pomanjkanje prometa in pomanjkanje discipline. Mesto enega je v takih zadrugah več dobičkarjev. Ti zadrugarji so dobičkarji, in njihove koristi se ne istijo s koristmi celote. Ti zadrugarji bodo vedno skrbeli za to, da razširijo razliko med dobavnimi, proizvodjalnimi stroški in cenami. Kot dobičkarji imajo opraviti s konkurenco in vendar bi morali biti združniki. Razloževati moramo z drugo proizvodjalcev in proizvodjalno zadrugo. V zadrugi proizvodjalcev se združi več mojstrov-delavcev, da si priskrbujejo blago za gospodarstvo vsacega posameznega zadrugarja s skupnim delom, denarjem, naporom. Zadruge srednjega veka so bile take zadruge proizvodjalcev. Mojstri ohranijo svojo gospodarsko neodvisnost in odgovornost, zadruga jim pa služi, da skupno kupuje surovine za vse, ali da oskrbi skupne posebne delavnice, mline, pomožna

sredstva in da skupno prodaja po posameznih proizvedene reči. Nekaj tega se najde v sedanjih pridobitnih in gospodarskih zadrugah. To so danes kmetске zadruge (mlekarne, zadružne mesnice, zadružne prodaje kuretime, jajc, zadruge za pripravo surovin, skladiščne zadruge obrtnikov). Proizvajalna zadruga je gospodarsko združenje takih gospodarjev, ki so se odpovedali svoje gospodarske odvisnosti in odgovornosti, da stopijo v trajno neposredno kooperacijo pripravljanja blaga v eni obrti. V srednjem veku so tudi poznali take zadruge, bile so to zadruge pri ladjestavi, zidavi cerkvá, zadruge v rudnikih in trgovini na morju in seveda skupnosti kmetov. Dasi je bil kak voditelj dela v takih zadrugah in je užival posebno avtoriteto, vendar je bil glede delitve pridobljenega sodrug; tak mojster je delal s pomočniki »na tretjino ali polovico pfeniga,« zaslužka. Temu druženju odgovarja moderna produktivna zadruga, katero so začeli snovati v Angliji in ki se ni obnesla iz gori navedenih razlogov. Glavni razlog za propadanje takih zadrug proizvajalcev v rokodelstvih in industriji pa je vzeti iz tega: Celoti vseh proizvajalcev leži na tem, da zmanjšajo ponudbo, kadar padejo cene blaga, zato da se povpraševanje po blagu vsled nižje ponudbe zopet dvigne. Posamezni proizvajalec seveda nima vpliva na to valovanje med ponudbo in povpraševanjem na svetovnem trgu. Celota proizvajalcev tedaj ne zahteva nič drugega, kakor da zoži in omeji posamezni proizvajalec svojo produkcijo, kadar pade cena blaga. Ali koristi posameznika nasprotujejo koristim celote, ker hoče vsakteri več proizvajati, zato da si pridobi višji dobiček; on hoče profitirati s tem, da proda veliko blaga po nizki ceni, ako ne more prodati malo blaga za visoke cene. Kjer proizvajalec sam ovlada trg, ali, ako se proizvajalci

pogodbeno zavežejo proizvajati enotno, kakor v kartelih, trustih, sindikatih, bodo ti kartelirani proizvajalci produkcijo sporazumno zmanjšali in tako držali ceno višjo, kakor bi jo reguliral trg sam. Kjer pa tega ni, bo pa proizvajalec ravnal ravno nasprotno. Nima pa gotovosti, da mu bodo konkurenti sledili, ako zmanjša svojo produkcijo, nasprotno si mora misliti, da jo bodo povečali, da množica, kar se izgubi pri ceni posameznega blaga. Ako proizvaja manj, njegovi konkurenti pa mnogo, mora prodajati blago za tako nizko ceno, kakor drugi, ima tedaj gotovo izgubo. Celota proizvajalcev in posamezniki torej niso solidarni; njih koristi si nasprotujejo. Zaradi tega produktivne zadruge ne morejo prospevati. Celota kupcev in posamezni kupec blaga pa so solidarni. Konsument je interesiran na ceni blaga. Ako so cene blaga visoke, imajo vsi kupci interes na tem, da se ali ponudba blaga pomnoži, ali vprašanje po njem zmanjša. Da se ponudba pomnoži, ne more povzročiti kupec. Tedaj mora vsak omejiti svoj lastni konsum in tako zmanjšati povpraševanje celote kupcev na trgu. Posamezni kupec mora to storiti v slučaju visokih cen, tako da kupuje manj, ali pa se poslužuje manj dragih surogatov. Konsumne zadruge zamorejo tedaj obstati, morejo uspevati, ako so dobro organizirane. Konsumenti živijo med seboj v lepem miru; ko kupujejo, si radi povedo dobre vire nakupovanja, med tem ko proizvajalci v zdajšnjem kapitalističnem sistemu gospodarijo in morajo gospodariti v vsej sovražnosti, ker jih konkurenčni boj sili v to. Le kmetijske produktivne zadruge ne spadajo med proizvajalce zadruge mestnega dela. Kmeti nimajo med sabo konkurence; oni proizvajajo stvari, katere rabi ves svet in oni sami tudi in katere se dobijo redko v preveliki količini. Cene kmetijskih pridelkov določa povpraševanje po

njih, kmetje sami teh cen ne določajo tako kakor industrijalni proizvajalci, ki morajo določati svojim proizvodom čim nižje konkurenčne tržne cene. Industrijalci potiskajo s konkurenco iz trga rokodelca in manufakturista, večji kapitalisti manjše; glede prodaje kmetijskih pridelkov pa ni te konkurence. Veliki kakor manjši kmet prodaja po cenah, katere določajo konsumenti, in tako prodajajo vsi po enakih cenah. Kmetске zadruga proizvajalcev in tudi proizvodne zadruga kmetov so tedaj podobne zadrugam konsumentov; zato vidimo, kako prospevajo dobro organizirane kmetске zadruga proizvajalcev in tudi proizvodne zadruga. Tako dokazuje iz zgolj gospodarskega stališča dr. Fr. Oppenheimer v svojih znamenitih knjigah: (*»Siedlungsgenossenschaft u. Grosseigenthum«* in: *»Theorie der reinen und politischen Ökonomie«*.) Sedaj je še mnogo kmetijskega sveta nerodovitnega vsled lastnine »mrtve roke«, in graščakov. Do tisoč kmetijskih rodbin bi moglo delati in živeti na poljedelskem svetu kake večje grajščine, 50 na svetu kake manjše. Ko bo enkrat ves poljedelski svet v rokah kmeta, ki ga obdeluje sam s svojo rodbino, ali ko bodo proizvodne zadruga na večjem grajskem svetu in v vsaki deželi vsa v njej mogoča industrija, tedaj se bo poravnalo, kar sedaj razlikuje uboge in bogatine; kmetija ne bo več dala ljudi v industrijo, kakor jih ta potrebuje, in jih ne bo redila več, kakor premore poleg lastnega dobrega preživljenja. Tedaj bodo tudi prospevale proizvodne zadruga mestnega dela.

Prospevanje katêrekoli moderne zadruga je tudi odvisno od duševnega in moraličnega razvoja dotičnih zadrugnikov. O tem bi se za Slovence morala napisati posebna knjiga, ki bi se je moral na pamet naučiti vsak zadrugnik in se tudi po njej ravnati. Drugod storijo v tem oziru mnogo delavci sami, pa tudi že industrijalci. Pri

stroju mora biti inteligenčen delavec, vse delo vedno bolj zahteva inteligentnega delavca. Pa delavec pri stroju se rad uči, je strasten učenec vseh ved. Utrujen prihaja uka-željni delavec iz tvornice in še sede h knjigi, še hiti k kakemu predavanju. Vseučilišni in drugi profesorji so postali tudi učitelji mas. V večjih mestih so vsak čas predavanja. Ako je bil dosedaj meščan nositelj kulture, ako se je le ta podučeval v vsem, kar je treba, ako je bil meščanski človek, kakor piše David Strauss, — po večjem jedro naroda, množitelj njegovega blagostanja, gojitelj ved in umetnosti, pa meščan sedaj ni več edini činitelj napredka v družbi, morda že stoji ali bo kmalu stal na zadnjem koncu. Zakaj bi kmet ne postal deležen vseobčne omike, tega, kar najdeta učenjak in umetnik, ki izhajata po večjem iz kmetije? »V vseh deželah stojijo blagostanje, bogastvo, mravnost, moči, sile zemlje v razmerju k svoti znanosti, katere si je pridobilo ljudstvo,« je pisal Liebig, znameniti kemik kmetije. I. Settegast, pisatelj kmetijstva, pa: »Ljudska šola je občno vzgojevališče, ki je sedaj pristopno veliki masi naroda, da si more pridobiti zaklad, ki leži v mravnosti in inteligenci, in da si pridobi splošno podlago za spretnost v praktičnem življenju. Ta smoter se bo dosegel, ako je šola res v najboljšem pomenu besede ljudska šola. Proti temu načelu se pa takoj greši, ako se nanjo stavijo premajhne zahteve in se smatra ljudska šola za manj vredno, ker naj baje služi po večjem le vzgoji duha one plasti družbe, ki stoji v socialnem življenju na najnižji stopnji. Ako je temu členu družbe že odvzeta gmotna posest, potem moramo tembolj skrbeti, da podamo njemu idealna dobra za življenje, prav tako, kakor najsrečnejše razvitemu stanu. Prosveta in humaniteta je v kulturnih državah povzdignila k svobodi sužnje in tlačane; sedaj bomo morali skrbeti za ta stan; temu

v kotu stoječemu stanu je treba pomagati do boljšega položaja in mu preskrbeti omiko, tako da mu delo ne bo več le tlaka, niti žalosten boj za obstanek, ampak da bo tudi ta človek našel zadoščenje v svojem trpljenju in pomankanja polnem življenju. Temu mora položiti temelj ljudska šola. Ona mu mora dati omiko, da mu postane čas počitka več, nego odmor vprežne živine. Njemu spadajoči del človeške sreče naj tudi obstaja v tem, da bo razumel duševne proizvode naroda in jih užival«. — Na danski in švicarski kmetiji pa tudi na francoski so zadruge odprle šole na stežaj. Pa tudi v Nemčiji in Angliji vstvarjajo zadruge v tem oziru med ljudstvom, še pred nedavnim analfabetnim, pravcate čudeže; zasebniki konkurirajo z zadrugami in celo država, ki jo vladajo zemljiščni in tvorniški baroni, mora ubrati pot za njimi. Kako žalosten pogled nam nudi pa Avstrija, v kateri marsikteri narod ne dobi svojega vseučilišča in kakor Slovenci ne svojih srednjih, strokovnih, kmetijskih, v Primorju (Gorici, Trstu) celo ne svojih ljudskih šol. Vendar vse to ne bo nič pomagalo, tudi v Avstriji pride še čas, da bomo bolj skrbeli za šole, kakor za oborožanje.

Ako pogledamo na sedanje stanje delavcev mestnega dela, obrti, rokodelstva in industrije, zapazimo velike izpremembe na boljše. Vzajemna pomoč je činitelj napredka človeške kulture; to je gotovo; tudi industrijski delavec si je pomagal ž njo do višjih mezd. On se je držal v strokovnih organizacijah, po katerih se dogovarja z delodajalci za mezdó. Velikanski so naporí delavcev, da hočejo izločati velike dobičke delodajalcev, priborili so si pa vendar že razmeroma boljše izhajanje. Največji talenti so v službi delavstva in ti so preiskovali vso vedo gospodarstva in prirode ter postavili vedo gospodarstva in razvoja človeštva na vse druge temelje, nego prejšnje

učenjaštvo gospodarskih ved. O tem obstoja velika literatura. Omenjam le, da so si delavci, ki se v 16., 17., 18. in skoraj do konca 19. stoletja niso smeli družiti v doseg zvišanja mezd in znižanja delavskega časa, priborili pravo koalicijske.*) Pred sto leti je rekel francoski državnik: »Masa delavstva je grozna, treba ji je le delo odložiti in vse gospodarstvo miruje in je mrtvo«. Sedanje gospodarstvo ni primitivno kmetovanje in na svetu ni malo ljudi. Masa se druží, stavka in bojkot sta silni bojovni sredstvi v rokah človeštva, o katerem je pisal veliki junak delavstva, Karl Marx, da nima izgubiti drugega nego svoje verige, pridobiti pa svet, t. j. družabno enakopravnost in povoljno življenje. Smoter bojevanja vsega zavednega delavstva je, da se proizvajanje uravna najpopolnejše, da se odpravijo vsi moteči interesi posameznikov in to z edinim ozirom na najvišjo dobrobit družbe. Država postaja vedno globlji in obširnejši socialni organizem; ona je sicer največji podjetnik, ali ona ne sme več biti v gospodarskih vprašanjih stranka, interesent, ona mora postati najvišji sodnik vseh koristi državljanov, ona mora ščititi solidarnost državljanov. Države se že pričenjajo zavedati te naloge, zakonodaja je morala upoštevati koristi mase, sedaj jih pa upošteva celo že zadovoljno, da obvaruje mirni razvoj, katerega v borbi lahko prekine močna roka mase. Nobena država ne more vspevati, ako so mase delavcev zatirane in nezadovoljne. Naj se kartelirajo delodajalci tudi proti delavcem, odjenjati morajo, ko jim stopi nasproti v vseh ozirih vzajemnost delavca, ki tudi pribori popolno politično svobodo t. j. enakopravnost za vse ljudi. In v svobodi ter objektivnosti državnega vodstva, t. j. uprave, se zamore zadruga

*) V Avstriji l. 1870. (Op. ur.)

razvijati normalno. Do solidarnosti vzgojeno delavstvo bo vstvarjalo med nasprotujočimi si gospodarskimi močmi zdravo razmerje. Pristopiti pa mora tudi kmet v to zvezo. Niti parcelirani niti večji kmet, brez zadruga ali vsaj brez zadruga proizvajalcev ne more uspešno delati v zdajšnjem gospodarstvu. On mora rabiti stroje, kolikor se le dajo rabiti na kmetiji. Zadruga lahko zjedini parcelne kmete, da delajo kakor na velikem posestvu s stroji, zadruga omogočuje parcelnim kmetom velike uspehe na manjšem poljedelskem svetu. To nam pričajo parcelni kmetje na Danskem, Saksonskem, v Franciji in drugod.

Morebiti ni utopija, kakor piše Elisée Reclus, veliki francoski statističar in matematičar: »V duhu že moremo gledati tvornico in njeno okolico, kako se bo urejevala v bodoče. Park je postal večji, on meri par oralov; pokrita v sredi so pota zelenja, vodometi brizgajo med rožami; veseli otroci se igrajo v drevoredih. Tvoznica že obstoji, da, še več jih je, nego prej, saj so to veliki laboratoriji bogastva; ta bogastva pa se ne delijo več v dva dela, kate-rih večji del je monopol enega razreda, drugi, delavcem pripadajoči del pa je le majhen grižljaj; bogastva so last vseh delavnih ljudi. Hvala v e d i, ki je učila izrabljati moči rek in drugih prirodnih sil; odslej naprej niso delavci več sužnji železnega stroja. Po končanem delu uživajo mir in imajo veselice, veselje rodbinskega življenja, uživajo nauke učiliščnih dvoran in drežljaje gledališkega odra. Enaki, svobodni, samostojni so, gledajo si v oči, nikomur ni vžgano znamenje suženjstva. Ko se izprehajamo na večer ob potoku in gledamo, kako toneče solnce zlati dim iz tovrniških dimnikov, je ta naša slika še fata morgana, ali če pravica ni prazna beseda, kaže ta fata morgana v daljavi, še na pol pod obzorjem skrito, pa resnično bodoče mesto.«

— V gospodarstvu je važno to, da imajo vsi ljudje delo in življenje. Človek konkurence tedaj vprašuje: čemu torej ubijati s konzumnimi zadrugami trgovstvo, ki je doslej vstvarilo vrednosti in bilo doslej najboljši kvar razvoja? Saj kamor ni prišel drug človek, je prišel trgovec in sprevljal ljudi vseh svetov v dotiko, spravljaj vse blago iz vseh svetov na trg, osređoćal sicer ničvredne reči. Pokopnem in po vseh morjih najdemo ta živahni element človeške družbe. Trgovec je spravil gospodarstvo in kulturo za stoletja naprej. V njegovem delu so se rodile prirodoslovne vede. On je učil šteti, računiti, on je vodil knjige gospodarstva. On je dosti zaslužil, pa tudi dosti potrošal. Trgovec je vstvaril na svetu mnogo več lepot nego bogata fevdalna gospoda. On je pospeševal higieno mest, tako da so mesta zdravejša, nego kmetijske vasi, on je vpeljavaj udobnosti življenja v jelu in pilu, stanovanju, obleki, kakor jih življenje na kmetiji brez mest in trgovca ni poznalo. On je združeval več rokodelcev v manufakturah in pozneje v tvornicah in tako proizvajaj veliko več. Dasi je trgovec tudi trgoval s človeškim materijalom, je stvaril človeštvu pa tudi mnogo dobrot. Posebno žid s svojim geslom: moja pisarna je moje svetišće, kredit moja vera, denar moj bog. Denarne in kreditne operacije, ki obsegajo ves svet, je upeljal in razpeljal trgovec, zlasti židovski. Ali kot reprezentant individualističnega gospodarstva je v narodih z večjim gospodarstvom in s kulturo postal nepotreben. Trgovec prihaja v službo proizvajalnih zadrug, zadrug producentov na kmetiji in v službo konzumnih zadrug. V njih dobi dobro plaćilo za svoje delo. Dasi ga ni treba toliko, pa so v njih boljše plaćanisti, katerih je treba. Velika premoženja pa zdaj tudi trgovec v dobro razvitem modernem gospodarstvu težavno pridobiva. Ekonomisti od Adama Smitha do današnjih eko-

nomov učijo, da učinkuje prosta konkurenca v proizva-
janju in razdelitvi dobrotljivo, povsod, kjer so mezda,
obresti od kapitala in dobički podjetnika višji, jih baje po-
tiska na najnižjo mero. A temu ni tako, dokler je še za-
dosti delavstva iz kmetije dobiti za mestna dela; mezde
so tedaj vedno nizke in od teh mezd potem živi skoraj po-
lovica človeštva v tem gospodarstvu, ki temelji na de-
litvi dela. Seveda tako tudi rastejo dobički in bogastva
malega števila ljudi, masa pa ostaja razmeroma revna.

Industriji bo sčasoma pot zaprta, ako hoče razpečavati
po vsem svetu svoje proizvode. Zdaj dela tovarna v An-
gliji, Nemčiji in Ameriki za pol sveta in v Angliji in Nem-
čiji kupujejo žito, ker jemljejo mnogo kmetijskih delav-
cev v industrije. Še tako izhajajo. Ali drugi narodi v dru-
gih svetovih si že tudi pripravljajo svoje tvornice. Veliki
iznajditelji so živeli za vse človeštvo. Ni treba dosti
nauka; inženirji se dobijo iz velikih, razvitih gospodarstev
in ti imajo kralju svojo šolo med kmeti; saj je kmet za
vsako rabo, on se lažje izpremeni v industrijalnega de-
lavca, nego industrijalni delavec v kmeta. Iz visokih dim-
nikov ne pada krompir. Če tedaj ne bo več mogoče pro-
dajati evropskih proizvodov v Azijo, Afriko, bomo morali
proizvajati industrijske predmete samo za domače kraje.
Ekonom Hildebrand pravi: »Ne opirajte narodno gospo-
darstvo več na tujo kmetijsko podlago, ki se mora
vsled industrijalizacije poljedelskih svetov za zahodno
Evropo vedno ožiti in bo enkrat celo izgubila.« Hildebrand
meni, da pride do uravnave v gospodarstvu med kmetiski-
mi in industrijalnimi deželami in da moramo torej že prej
skrbeti, da ima vsak narod svoje kmete. Takega mnenja
je tudi Kropotkin, ki pravi: »Vsak narod svoj lastni kmet
in tvorničar, vsak človek poljedelski delavec in tehnik;
vsak narod v posesti znanosti in rokodelskih zmožnosti,

to je po mojem prepričanju sedanja tendenca kulturnih narodov.«

Da pridemo lažje do uravnave gospodarstva, zahteva sedanje gospodarstvo, da dá »mrtva roka« vsa posestva kmetom nazaj. Latifundia in fideikomisi morajo v stran. Kmetiski zarodi ne bodo mogli v bodoče več v tolikem številu v mestno delo, na kmetiji je pa premalo zemlje, premalo je zanje pokrite mize. Prva in najvažnejša potreba družbe pa je zalaganje njenih članov z živili. Kmetu bo treba mnogo več omike, strokovne izobrazbe, pa tudi več poljedelskega sveta. Tako meni tudi soc. demokrat dr. Bauer: »Tako je zasebna zemljiška last največja zapreka za našo oskrbo z živili, je spona, ki ovira razvoj proizvodnih sil v poljedelstvu. Prisiljeni smo drago plačevati žito in sočivje, kruh in moko, meso in mleko, ker prepuščamo obdelovanje naše zemlje ubožnemu in neveščemu ljudstvu, ker izročamo našo oskrbo z živili mnogim tisočim bernih malih obratov, ki ne morejo uporabljati znanstvenih pridobitev, ker prepuščamo slednjič nič manj kakor skoraj celo tretjino naše zemlje par sto rodbinam, ki ponižujejo našo zemljo, našo dedščino, katera bi imela živeti nas vse, v torišča svojih zabav, v vir svojega dobička. Po poljedelskem obratnem štetju 1. 1902 odpade od vsega površja v obsegu 30 milijonov hektarjev celih 9.8 milijonov hektarjev na 17.889 veleobratov, izmed katerih vsak obdeluje več nego 100 hektarjev, medtem ko razpada ostalih 20.2 milijonov hektarjev na 2,150.611 obratov, od katerih obdeluje 718.500 manj kot 2, in 725.610 od 2 do 5 hektarjev.«

Če hoče družba svoje člane preživljati, potem ne sme prepuščati našo oskrbo z živili ubogim kmetom in prevzetnim zemljiškim veleposestnikom. Zemljo, ki jo

veleposestniški razred otimlje ljudstvu, mora vrniti ljudstvu. Vzgajati mora in prisiliti poljedelce k uporabi znanstvenih pridobitev; dati jim mora sredstva za izrabo mrtvih sil; združiti jih mora k premišljenemu družabnemu delu. Oskrbo z živili osvoboditi od gospodarske premoči in lakomnosti posameznika, izročiti jo organizirani družbi kot najvažnejšo nalogo, osvoboditi rodovitnost zemlje in dela sponu boštva, nevednosti, sebičnosti, to je cilj socializma.

Pa neglede na socializem, teži gospodarstvo k temu, da dobiva vsak človek, ki hoče delati, to, kar rabi za svojo telesno in duševno prometno potrebo; če je vsa poljedelska zemlja v rokah kmeta, se uravnava vse drugo, kmet bo potem mogel rediti le toliko svojih rokodelskih in industrijalnih delavcev, kolikor jih bo res treba. Dr. Fr. Oppenheimer piše: »Fevdalni ostanki bodo pali, čisto gospodarstvo bo nastalo in v razmerah državljanov kake države bo zavladala harmonija vseh interesov, miroljubna tekma med kontrahentom in konkurentom, med katerima sovražen boj ne bo več mogoč.« Temu tudi odgovarjajo Kantovi, pred stoletjem izraženi stavki: »Ravnaj tako, da bo tvoje ravnanje moglo biti merilo za občno ravnanje. Nikdo ne sme biti ponižan za objekt drugemu človeku.« To je bilo načelo boriteljev proti tlačanstvu in suženjstvu. To načelo bode tudi prebilo zaprtijo kmetijskega sveta po veleposestvih.

Predno končam to razpravo in prehajam po občnem pregledu združnega gospodarstva na svetu še tudi na razmere na Slovenskem, podam še sliko srednjeveških meščanskih zadrug po klasiku o zadrugah, Gierke-ju:

V času, ko je bilo meščanstvo v cvetu razvoja, so bili cehi v svojem bistvu združenja ali društva (tovarištva, bratovščine) obrtnikov, ki so se vsled skupnosti poklica približevali drug drugemu; cehov niso tvorili le takozvani pristni rokodelci, ampak tudi prodajalci in barantalc, ki se niso smatrali za prave trgovce, nadalje ribiči in druge osebe delavskega stanu. Ceh je bil na svobodnem združenju temelječa zadruga, ki si je osvojila celega človeka, kakor to store dondanes le država in rodbina, ter je združevala svoje člane med seboj »kot brate«. Volja zedinjevanja ni stremila le k posameznim skupnim smotrom, ampak k skupnosti sploh. To si moramo posebno dobro predočiti, če hočemo pojmovati bistveno razliko med srednjeveškimi in modernimi zadrugami. Ceh ni obstojal niti izključno niti le predvsem radi obrtniških ciljev; imel je tudi politične in vojaške, družabne in verske, нравne in pravne smotre. Kot mestni organ je bil ceh v obrtnih zadevah predstojnik tega od mesta mu zaupanega urada in je moral vršiti svojo nalogo v splošni blagor; izvrševal je obrtno postavodajo, policijske posle in sodstvo v imenu mesta tudi napram nečlanom. Celo v vojski so se bojevali cehi v svojih posebnih oddelkih, ki so imeli svoje posebne prapore in so jim zapovedovali mojstri. V mestih s cehovno ustavo je bil politični pomen cehov tako velik, da je mesto delalo vtis ceha, v katerem je združenih več cehov.

Pa tudi napram svojim članom je bil ceh samostojna enota, v kateri so posamezniki imeli dolžnosti in pravice. Po cehu je vsak cehovni tovariš udeleževal svoje sodelovanje pri upravljanju mestnih zadev. Ceh pa je bil dalje tudi verska enota; na to nas spominjajo še kapelice v St. Marien pri Lubeku, zgrajene od voznikov, ki so se podajali v Bergen, na južno Švedsko (Schonen) in v Nov-

gorod. Na družabni pomen cehov pa nas še spominja hira-joči običaj doktorskega praznovanja pri pijači, kateri običaj je prešel iz ceha mojstrov v ceh učenjakov.

Ceh je bil pa tudi npravna bratovščina; tovariši naj bi se podpirali v medsebojni ljubezni in trpljenju, naj bi si bili res odkritosrčni prijatelji; pred svojim vstopom v ceh je moral vsak novi mojster opustiti vse spore s vsakim tovarišem.

Obubožanim ali obolelim daje ceh podporo, umrlim preskrbi častni pogreb, tako da opravlja vsaka cehovna blagajna tudi poedine posle ubožne, bolniške in pogrebne blagajne.

Za naše sedanje premotrivanje je pa ceh opravljal najvažnejšo nalogo kot gospodarska zadruga. Tako je prenesel idejo npravne bratovščine v delokrog obrtnega dela. Cehi so smatrali za svojo dolžnost, da delujejo kakor v splošni blagor tako tudi na čast dela. Glavna cehova dolžnost, ki je sledila iz pojma rokodelstva kot urada, je bila, da skrbi in zagotovi kakovost in uporabnost delavskega izdelka. Zato je skrbel cehovni poduk rokodelcev in mojsterska izkušnja, katero pa je še dopolnjevalo smotreno združno nadzorstvo dela. Način dela kakor tudi surovine in njihovo obdelovanje je bilo predpisano; strogo so pazili na to, da ti predpisi niso ostali le na papirju. Kot sredstvo za to je bil tako imenovani ogled, ali z drugimi besedami, smotreno nadzorstvo take načina dela kakor tudi delavskih izdelkov. Tako so v Ulmu »tovariši«¹ člani tozadevnega sveta v družbi z dvema mojstroma ogledovali kruh. Ako so našli slabo moko in kisel kruh, so imeli pravico oddati ves ta kruh v najdišnice, sirotišnice ali pa v zavode za gobavce. Posebno strog pa je bil ogled barhanta v Ulmu; zato pa so se podvrgli temu ogledu tudi zunanji tkalci, da so bili tako deležni učinkujočega ogled-

nega znaka. Ravno na to obliko smo v sedanosti postali bolj pozorni; spomnimo se le predpisov mlekarskih zadrug glede krmljenja krav, na cenitev surovin po njihovi kakovosti kakor n. pr. grozdja pri vinarskih zadrugah po teži mošta, surovega masla po vsebini maščobe. Holandske mlekarske zadruge so se podvrgle prostovoljno skupnemu ogledu, da tako pridejo v okom zloglasnim holandskim tvornicam za surovo maslo; zadruge imajo pravico posluževati se določenega oglednega znaka. Namen ceha pa ni bil zastopati koristi le konzumentov, ampak tudi producentov samih. Temu ima tudi cehovna politika z ozirom na cene dvojne obličje. Cehi so določevali cene, katerih tovariši niso smeli prekoračiti; ravno tako pa ni smel posamezni društvenik prodajati pod ceno. Ceh je kakor sploh vsa gospodarska politika poznega srednjega veka prepojen z načelom prehrane; on hoče dati svojim članom dobro eksistenco. Vsak naj ima dovolj za življenje, toda nobeden več, kakor tovariš. Cehi so hoteli obvarovati člane pred nevarnostjo, da bi ne postali nesamostojni dninarji, pa so tudi hoteli zabraniti, da bi moč kapitala posameznika ne postala prevelika. Iz tega je nujno sledila brezpogojna enakost vseh članov; ceh je smatral za svojo najvažnejšo nalogo, da to enakost ne uresniči samo pravno, ampak tudi dejanski.

Mnogo zakonodajnih odredb stremi za tem ciljem. Predpis o enakih cenah je zabranjeval pot vsakemu stremljenju po dandanes tako imenovani kapitalistični produkciji, posebno pa produkciji v velikem obsegu. Da, slednja je bila sploh onemogočena. Tako je bilo n. pr. v Frankfurtu prepovedano izdelovalcem oblek uporabljati več nego dve statvi. Število učencev in pomočnikov je bilo omejeno; delavna doba za vsak dan je bila natančno določena, radi tega pa je bilo tudi izključeno preveliko iz-

rabljanje delavnih sil. Skupni nakup surovin je bil skoraj povsod navaden; surovine so se razdelile z žrebanjem, da bi ne bil nihče prikrajšan. Ako se je dovolil kakemu pomožnemu društveniku neposredni nakup, se je pri tem vedno določila količina, ali pa se je dotičnik moral zavestati, da bo pripustil svoje tovariše h kaki kupčiji. Povsod vidimo, da motivov združnega delovanja niso spremljala gospodarska načela sedanjosti (nakup v velikem), ampak da je šlo povsod za demokratično enakost društvenikov.

Pa ne samo z raznimi prepovedmi, ampak tudi na pozitiven način je poskušal ceh pomagati svojim manj premožnim društvenikom in sicer tako, da jim je nabavljaj tehnične pripomočke; ceh je priskrbel in vzdrževal na račun skupnih stroškov in za skupno uporabo obrtne delavnice v velikem, kakor n. pr. valjalnice ali pa barvarnice. Zgodilo se je celo, da je ceh take združne delavnice monopoliziral. Pri prodaji blaga se je tudi pokazal enaki socialnozdržni ideal. Nihče naj ne dela »svojemu bratu v njegovi obrti konkurence,« predvsem pa mu ne sme odvzemati kupcev. Iz tega vzroka so bile prodajalnice iste obrti navadno v eni ulici druga poleg druge. V spomin na to so se v mnogih mestih še do dandanes ohranila tradicionalna imena ulic.

Ako premotrimo vse to, moramo reči, da je zadruga starejšega prava oklepala vse človeške razmere v tako obširni meri, da se nam, otrokom moderne združne dobe, zdi vse to skoraj neverjetno.

Starejša zadruga temelji na načelu, da so društveniki medsebojno vezani na skupni uspeh ali skazo. Ves srednji vek spremljata oba stavka, da jamči zadruga za dolgove združnikov in združniki za dolgove zadruge.

Občina jamči subsidiarno za delikte, za davke, celo za pogodbene dolgove občanarjev: nasprotno pa jamči

vsak občanar tudi za vsak občinski dolg solidarno s celim svojim premoženjem, more se pa za občinski dolg tudi zarubiti in zapreti. Da, ustava, osnovni zakon saško-altenburški celo predpisuje, da jamči za občinski dolg najprej občinsko premoženje, subsidiarno pa tudi zasebno premoženje posameznih občanarjev. Zadruga in zadružnik sta isto.

Ozirajoč se na to dejstvo se nam naravno vsili vprašanje: Kaka razlika je med zadrugo preteklosti in zadrugo naše dobe? Razlika je v tem: Ozir na posameznika in varstvo njegove gospodarske in družabne samostojnosti je najznačilnejši znak modernih zadrug. Zadruge starejših dob pa izpregledavajo posameznika ž njegovimi individualnimi potrebami; opozarjam le na ravno omejeno omejitvev obrtne produkcije, prisilno pridelovanje istih sadežev (Flurzwang) v poljedelstvu — to je bilo potrebno, ker je le zadruga mogla gospodariti pri dani gospodarski ustavi in tehniki, posameznik pa ne.

Proti koncu 18. stoletja pa napoči doba, ko se je občutilo, da to, kar posameznika nerazdružno veže ž njegovim tovarišem po poklicu, ni več razmeram primerno, ampak postaja nekaka zapreka in vez.

Novo individualno-aristokratično načelo, ki si je pridobilo tla in vpliv v obliki liberalizma v politiki, filozofiji in gospodarstvu, proklamira pravico močnejšega nasproti srednjeveškemu načelu varstva slabih.

Obrtna svoboda si pribori gospodstvo, rokodelski cehi, ki so že davno postali vsled svoje okostenele oblike in nastopivšega pomanjkanja vsake življenske sile zavora napredka, se uničujejo, da napravijo prostor mladi veleindustriji; s cehi pa izginejo tudi zadruge v svoji izraziti obliki s površja gospodarskega in družabnega življenja. V prvi polovici devetnajstega stoletja vidimo potem, kako zmaga odpor proti vsaki misli o združevanju, dokler si

zopet v drugi polovici istega stoletja zadružna misel polagoma zopet pridobiva svojo veljavo.*)

*) Ono izpremembo iz zadruga (ceha) v osebno gospodarstvo je povzročil prehod iz naturalnega v denarno gospodarstvo, ki je temeljilo na načelu osebnega pridobivanja, svobodne konkurence in medsebojnega izkoriščanja in ki je torej po svojem bistvu nasprotovala zadružnemu življenju in proizvodanju. Odkritje Amerike in potu okrog Rtu dobre nade, množina zlata, ki je došla na evropski trg, izrabljanje kolonij v Ameriki, Aziji in Afriki, to vse je bilo sicer napredek, ki se je pa do danes v svoji prvi fazi udeležil uničevalno, revolucionarno. Vse stare vezi so počile, zadruga se je razsula, ker je dal novi zemljepisni položaj, ki je zemljo takorekoč razširil, evropskemu človeku priliko okoristiti se najprej na škodo izvenevropskega človeka. Kaj so morali pretrpeti oni narodi pod špansko, holandsko, italijansko, kesneje francosko in angleško pohlepnostjo! Ali srdita konkurenca, ki je nastala po izvenevropskem, inozemskem blagu, množina uvažanega blaga in zlata je nakopičila kapitale ter ustvarila oni kapitalizem, kateremu denar ni sredstvo, ampak smoter, in ki ima sebi svojo tendenco vedno novega uvrednotenja in izrabljanja. Kapitalizem je nastopil svojo zmagovito pot po kontinentu in vsej zemlji, podirajoč z geslom svobode za izkoriščanje in enakosti za tekmo vse bratstvo stare zadruga, vso njeno npravstveno moč, osvobojajoč le pohlep in jezo, grabež in bolest, npravno in telesno bedo do prej nepoznanih višin. Toda človek se je vzbudil, zavedel se je svojega „jaz“. Kapitalizem je tudi vzbudil dobo humanizma, renezanse, je vzbudil reformacijo in filozofijo, je prvi potresel kneževsko moč in jel vzbujati meščansko maso. Kapitalizem je bil največja revolucija sveta; ta revolucija je pričela v 15. stoletju, svoj vrhunec je pa doživela v angleški revoluciji 17. in francoski 18. stoletja, toda še 19. in celó 20. stoletje sta njegova sinova. V 20. stoletju je še le odpravil z agrarno reformo ruski „mir“. Še le v današnji dobi se v veri socializma prikazujejo temeljni elementi nove družabne tvorbe, ki bo spravilo staro pravdo zadružne skupnosti v sklad s revolucionarnostjo individualne svobode. Seve se tudi ta izprememba, ta protest družne narave človeka proti nedružni sebičnosti uveljavlja revolucionarno, ker smo pozabili, da le zopet vzpostavljamo nekaj, kar smo že imeli, le popravljeno s pridobitvami nove dobe in novega spoznanja. (Op. ur.)

III.

Spisal sem to razpravo po najboljših pisateljih o združnem gospodarenju. Spisal sem to, ker sem prepričan, da se zamore Slovenstvo rešiti le v zadrugi in zlasti z zadrugo na kmetiji. Slovenci so majhen, na treh straneh od omikanejših, moderno-gospodarskih velikih narodov objet narodič, kateremu ni privoščeno, da bi bil zedinjen v eni politični upravi, kaj še li, da bi bil državno zedinjen z najbližjimi istorodnimi sosedi Hrvati. Ako je kateri narod skušal na svojem telesu, kaj se pravi biti tlačan in biti državljan absolutistične države, smo to pokušali Slovenci. Vlada nas je rimski duhovnik, vladali tuji grajščaki in razdeljeni v petih kronovinah smo bili objekt poddedovanja, ženitne dote in trgovine med našimi in tujimi fevdalci, škofi, knezi in kralji. Če o katerem narodu, velja o našem, kar je pisal znani angleški duhovnik Malthus: »Duhovniki so radi pripravljeni ubogim dati enake deleže vsega, kar ni vidno; ali s strahom skrbijo za to, da držijo bogataši vse trdno v rokah, kar je vidnega.« »Tisočletja je bila verna čreda le mašilo državnih oblik, ali bolje, objekt brez volje vladajočim duhovniškim oligarhijam.« Ako pregledava sodobni Slovenec zgodovino svojega naroda, mu zastoče srce. Naši predniki so vozili in hodili v preteklosti mnogo več proti morju, proti Adriji, kakor sedaj mi. Ali se ne dozdeva človeku, ki se pripelje proti temu morju, da že čuti z daleč nekaj posebnega, nekaj na široko se odpirajočega, nekaj, kar bi značilo večje poteze življenja, gospodarstva in zraven večje lepote prirode? In tedaj, ko prihaja vlak bliže: »Sveto morje« prihaja iz ust, ko se naenkrat prikaže ta naša Adrija! — »Iz neskončnega obzorja morja zrašča velika poteza drznosti,

vstrajnosti in prostega pogleda v duševnost in značaj primorskih narodov. Primorski narodi so največ pripomogli k povečanju političnega merila. Ozka teritorijalna politika je po svojem bistvu kratkovidna, široko morje pa razširja pogled ne samo trgovcu, ampak tudi državniku. Le morje zamore vstvariti pravi upogled«, tako pravi znameniti geograf Friderik Ratzel, ki je toliko srčno ljubil morje. Velikanske širine in daljave morja so človeku na njem širile prsi ter utrjevale živce. Na morju je postal človek pogumen! Le telesno in duševno tako jakemu Slovencu te besede ne veljajo. — Vse polno manjših in večjih grajščin je na tem malem slovenskem svetu in vsaki dve uri tudi farovž, naše meščanstvo pa je premalo agilno! — In že zgodaj smo prišli pod rimsko pravo. V Slovincih se je izgubil oni sveti združni duh, duh vzajemnosti, ki je živel v naših prednikih. Saj še imamo nekaj »vaške marke« v skupnih pašnikih, katerih še ni vzela nesrečna agrarna komisija. Pa v nas Slovincih in Dalmatincih so fevdalci, beneški trgovci, roparji in condottieri pa nemški kralji hitro udušili duh vzajemnosti, hitro razvezali vse dragocene združne vezi. V luteranski reformaciji se še oglašal duh vzajemnosti, potem pa je mrtva ta sila in z nami ravna jo nadalje, kakor jim kaže vedno lačna malha. Povedal sem, koliko davščin in dela je imel mali Slovenec, ko je redil toliko grajske in duhovske gospode, ki ga pa prav nič ni ščitila v raznih bojih s Turki in Madjari, ampak le on njo. Nič, kar nič dobrega nima Sloveštvo od svoje grajske in duhovske gospode! Slovenski kmet in meščan sta bila v 16. stoletju z veseljem pripravljena iznebiti se vse te gospode z vsem, kar je imela ta gospoda duševnega imetja. Toda takrat se mu to ni več posrečilo. Združni duh je že umrl in z njim narodova moč.

Sedaj je naš narod razdrobljen, med kmeti ne more vspevati zadruga, ne zadruga producentov, ne proizvajalna, ne konzumna; le tuji denarji se stekajo v farovške, baje Raiffeisenove posojilnice. (Nismo še slišali ali brali, da je katera takšna zadruga porabila dobičke v povzdigo kmetijstva.) — Morebiti da tu in tam po malem delujejo nekatere mlekarske zadruge, konzumni zadrugi v Metliki in Vidmu pri Dobrem polju se še držita po konci in nemara sta aktivni, vse drugo pa ni nič. In vse to je ustvaril naš duhovnik, ki drži našega kmeta popolnoma v svojih rokah, tako kakor nikoli prej. Naš duhovnik je nameraval s temi zadrugami zadati liberalni stranki, ki se je oklepala trgovce, zadnji udarec; izprevidel je pa, da je naš kmet izgubil skoraj ves spomin na nekdanje zadruge, da so mu razni činitelji vzeli vso skupnost, slednjič še z agrarnimi komisijami to, kar je še ostalo skupne zemlje in skupnih pašnikov. Naš kmet je res atomiziran, atomizirali so ga pa prejšnji njegovi gospodarji. Naš kmet je najhujši pravdar v Avstriji. Ni se še naučil rimskega prava, ali željan je pridobiti več zemlje; kjer more, sega čez meje in včasih se tepejo z jeziki kar cele vasi. V eni rodbini se začne in skoraj je v pravih zaradi žaljenja časti cela vas. Zadolžena sta pa kmet in meščan. Malo je posestnikov brez dolga. Proizvajamo duhovnike in juriste. Najboljše glave daje kmetija tem delavcem. Gospodarstvo pa je drugačne barve; kajti bilo je in je še sedaj vedno bolj strogo tehnično, tehnik bi moral biti prva oseba v našem gospodarstvu, namreč tehnik, ki je dobro izučen kmetijstva in meščanskih del. Sicer smo jih nekaj dobili iz nemškega in češkega. Ali duhovnik in jurist opravljata še vedno vsa vodilna dela, ne razumeta pa gospodarstva na kmetiji in tudi ne meščanskega. Šole so latinske. Univerze so v tujini. Kaj bi neki rekel slovenski

škof Grundtwig, — seveda če bi ga imeli, — kakor je rekel danski! V najlepši, zgodovinsko in gospodarsko najrazvitejši kraj postavite vseučilišče, — v Trst! — Kaj zlodja, da se zamerimo Lahom in morda papeštvu! — Mi Slovenci imamo dolžnost, da branimo sveto katoliško vero, papež je in mora biti Lah, v Trst tedaj ne sodi Slovenec!? Res so naši duhovniki uvideli, da je v Trstu in njega okolici za nje še kaj dela; že prihajajo na to važno pozorišče; tam ima z Lahom govoriti posebno tudi papeštvo; odločevalo bi rado.

V zadruzi proizvajalcev na kmetiji, ki se sčasoma druži z konzumno zadrugo, kakor na Švicarskem, vidim rešitev našega kmeta iz sedanjega bolj žalostnega nego veselega stanja, v katerem ni naš kmet niti prav kmet, niti prav industrijalni delavec. Izselsjevanje našega kmetškega človeka v tuje industrije je veliko. Papeška v novjšem času započeta rešilna akcija s pobožnim društvom sv. Rafaela ne bo pridržala doma ne enega izseljenca, ne bo niti enega vrnila domu, dasi pišejo naši duhovniki: »Rim je govoril!« — Kaj že plavajo ladije, ki nosijo po atlanskem morju Slovence-izseljence iz Amerike domov in železnice ne morejo več prevažati vračujočih se slovenskih izseljencev, kaj ne? Dobro bi pa res bilo tudi z duhovniškega stališča, da bi se izselsjevanje Slovencev vstavilo, več bi bilo plačanih maš za ljudi in plačanih molitev za ozdravljenje bolnih prešičev, krav, volov in konj. Saj kar je sedaj kaj videlo ameriškega življenja, ne da več rado denarja za vse to.

Slovenski kmet doma ne more dobro izhajati. Zakaj ne, o tem bi se dalo pisati več. Pa prišel je iz grajske in farovške vzgoje in tlačanu ni fevdalna gospoda še nikdar dala kaj duševnega in gmotnega premoženja seboj na pot v svobodo. V tujini je slovenski kmetijski človek dalj časa

po večjem neorganiziran težak in dninar, malo odstotkov jih je, ki postanejo po daljšem bivanju v tujini kvalificirani delavci. Doma postaja to primorski Slovenec, v tujini se pa mora dolgo učiti, ker nima doma dovolj prilike učiti se, da postane kvalificiran delavec, ki zasluži več. — Naš izseljenec-kmet včasih izgubi dobre lastnosti kmeta, ne da bi pridobil lastnosti kvalificiranega industrijalnega delavca. Nekaterega tujina malo izuči. Mnogo našincev prevažajo po Ameriki, ki ne vedo povedati, kaj so videli na potovanju.

Kmet je počasne rasti. Če se je enkrat odtujil kmet-skemu delu, ga ni lahko dobiti nazaj, še težje ga vstvariti na novo. Zadruga bo še-le dala našemu kmetu priliko, da bo boljše in lažje izhajal, ona mu poda veselje do kmetije, da bo ostajal na njej. Zadružni kmet se bo ojačil gmotno in duševno, kakor so se ojačili kmetje drugod po zadrugi, tudi če so bili prej še tako zanemarjeni. Naš kmet bo potem tudi znal braniti in bo branil svojo slovansko narodnost.

Slovenci smo do $\frac{3}{4}$ prebivalstva kmečki narod. O nastanku industrije v naših krajih še ne smemo mnogo sanjariti. Slovenci smo glede te struje gospodarstva zamudili brod že dolgo pred svojim časom. Če bi ostali protestanti, bi morda bili boljši gospodarji. Ali kolikor toliko bo tudi pri nas industrije, saj bodo premogokopi v naših deželah še nekaj časa. Toda glavni vir našega bogastva ali pa naše bede bo tudi v bodoče kmetija. Dobro urejena kmetija je tudi lahko proizvajalka milijonov vrednosti in velikega premoženja. Ta podlaga človeškega življenja je trdna; kmetija proizvaja jestvine, živež za ljudi in živali ter surovine za industrijo. Doslej je kmetija preživljala večino drugih ljudi. Na Slovenskem, kjer ni večje trgovine, niti večje domače industrije, živi meščan od

tega, kar preostaja kmetu in od konzumentov, t. j. uradnikov in drugih »svobodnih poklicev«. Važen, prevažen stan je kmet v naših deželah! Marsikateremu človeku je tudi najlepši med vsemi stanovi. Omikanejši Slovenci smo pa doslej ta kmetijski stan malo upoštevali. To, da spravimo svoj jezik v šole in urade, nam je bilo dolgo edini ideal. Prezrli smo pa, da je gospodarstvo vsebina in temelj vsemu drugemu. Meščana ni bilo treba jačiti, kmetu je bilo treba vse ustvariti, kar more storiti združena ali strankarska inteligenca narodova gmotno in duševno. Rek »Ima-li denar kmet, ima ga celi svet« velja zlasti o nas Slovencih in o vsem slovanskem jugu. Upoštevati moramo namreč ves slovanski jug, ki je agraren in naš sosed. Naš meščan ni mogel vsled izselitve delavcev dobiti delavcev-pomočnikov pri obdelovanju svoje kmetije in je opustil kmetovanje. S tem je izgubil trdnejšo gmotno podlago, zanimanje za strokovno vedo kmetije in se je odtujil kmetu, ki mu je odslej postal le objekt izčrpanja. Meščan je silil svoje fante v gimnazije, redko kedaj v realke. Navadno ta realni študij dozda ni imel mnogo abiturijentov iz meščanskih krogov. Meščan je dajal tudi svoje fante mnogo v trgovine ali v kadetne šole. Za nauk v kmetijskih šolah se ni zmenil. Tudi kak domoljubni uradnik ali učitelj srednjih šol se ni zmenil za kmetijo; zanimanja zanjo še pri nas ni. To je žalostno za agrarni narod. Na Danskem, v majhni deželi, (koliko več je naš slovanski jug proti Danski glede plodovitosti zemlje, površja in števila delavcev!) je kmetijska veda prva na vseučilišču in v družih šolah.

Lahko se potem zgodi, kakor se je zgodilo pri nas, da je treba učence siliti v kmetijske šole. Pa tudi v ljudske šole se morajo pri nas otroci še siliti. Prav redko prihaja živinozdravnik iz našega meščanstva. Ta mož je desna

roka dobro urejene kmetije, ki se peča z živinorejo, brez katere ni prave kmetije. Pri nas je preveč trgovcev in krčmarjev. Znani Proudhon je spoznal, da se dogaja v našem kapitalističnem gospodarstvu velika potrata z ljudmi v razdelitvi blaga med njegovimi proizvajalci in konzumenti, v trgovstvu. S pomočjo tehnike, prirodoslovnih ved in delitvijo dela so ljudje proizvodnjo pomnožili stoterokrat, v prometu so pripravili največjo koncentracijo, glede razdelitve pa so ljudstva na slabem. Mesta se preskrbujejo z lučjo in vodo iz enega vira, trgovske prodajalne pa stojijo križem po mestu. Veliko denarja se porablja, ko se opremljajo take prodajalne kot trajne razstave posebno lepo; občudujemo izložbe skozi razsvetljena okna štacun, ali če bi premišljali, koliko to stane in da mora odjemalec, konzument, plačati vse to in vse milijone zakupnin, potem moramo izprevideti, da je vsega tega preveč. Reklama je bistveni spremljevalec svobodne konkurence v nebrzdanem kapitalizmu. In koliko blaga leži v prodajalnah, ki se ne more prodati! Preveč je prodajaln, pravi Proudhon, in ljudi, ki v njej strežejo. »Ako bi kaj takega videli Kitajci, bi nas zasmehovali.« Tvorница je razdrla rokodelstva, ljudje so postali manjši trgovci. Večina njih mima posebnega trgovskega znanja. Da ti mali trgovci živijo, pokvarjajo blago in ga drago prodajajo. Koliko je v tej trgovini neproduktivnih stroškov, katere si vračunijo pri prodaji! In na Slovenskem je toliko trgovstva, tudi v vaseh! — In krčmarjev! — Najložje delo je to. Pa živi svoje ljudi. Doma prideluje večina Slovencev svoje vino. Naš Slovenec proda skoraj vse in ga hodi potem pit v krčmo. — Imamo mesta, v katerih je dobiti malo dobrih rokodelcev, pač pa veliko število krčmarjev in kramarjev. Naš kmet, ki ima dati hčeri kaj prida dote, želi, da se moži dekle v kako go-

stilno; gostilna je našemu kmetu nekaj imenitnega. Velik respekt pred voditeljem kakega modernega hotela, ali mal krčmar zamore pač vsak biti! — Škoda za toliko delavcev, ki se odtegujejo kmetiji. Prvi znamenitejši narodni ekonom, Anglež Adam Smith je pisal: trdoglavost in častihlepnost kraljev in ministrov nista bili v preteklih stoletjih Evropi tako škodljivi, kakor predrzna ljubosumnost trgovcev in fabrikantov. Ta stan tedaj ne bi smel biti vladar človeške družbe; njegova nizkotna požrešnost, njegov monopolni duh bi se morala držati pri tleh, da ne bi mogla škodovati miru drugih.« Kakor sem gori pisal, sta pa bila oba stana vzlic nekaterim svojim škodljivim lastnostim velike koristi v razvojih gospodarstva in kulture, danes pa nista več.

Preveč je tudi na Slovenskem sejmov. Naš kmet jih obiskuje v daljavi 20 kilometrov v okrožju svojega doma. Živina trpi in kmet se udaja trgovini z živino, jo hoši kupovat celo na Hrvaško in Ogrsko. Včasih pripelje bolno živino, pa nastanejo pravde, ki prizadevajo grozno veliko stroškov. Kmet popiva na potu z doma na sejmišče in nazajgrede. Svojo ženo tudi včasih vlačí seboj. Potrati mnogo časa. Dobiček pri tem barantanju je majhen, včasih le par goldinarjev. Duhovniki in advokati izhajajo tako na Slovenskem prav dobro. Čuditi se je, da je toliko advokatov nasprotnikov duhovenstvu, ki je pripravljalo tla in še pripravlja tla, na katerih se dobro plačuje advokatsko delo. Rimsko pravo je bilo tudi duhovniku na Slovenskem dobro sredstvo, da ž njim razbija zadruge. Duhovniki skrbijo za to, da dobiva naš kmet denar za vsako zapravljenost iz farovških »raifeiznovk«, — ki bi morale posojati denar le za melioracijo kmetije. Potem se utožuje in rubi. Menjice in menjiška poroštva so se upeljala v farovških raifeiznovkah in v drugih denarnih zavodih tudi za

kmeta. Veliko škode povzroča to; kar trije kmeti padejo v nesrečo z eno menjico! Naše hranilnice in posojilnice pomagajo malo k melioraciji naših zemljišč, novi dolgovi se delajo, da se plačujejo stari, pa tudi dolgovi, ki niso nič hasnili, ker se je pognal izposojeni denar skozi grla. Kmetu, ki še ni napreden gospodar, se ne sme dati preveč prilike, da se zadolžuje. Sami nimamo mnogo kapitala ter služimo tujini tudi s tem zadolževanjem za njen denar. Kmet ne more plačevati dolgov, kakor dober obrtnik. Ta v svojem obrtu lahko dobi posojeni denar hitro nazaj, kmet pa da za dolg kos svoje zemlje, le redko najde v svojem hlevu toliko, da plača dolgove; kar more prodati, zaleže le za druge stroške. Zato je na Slovenskem vse preveč duhovnikov in juristov. Preveč je tudi profesorjev starih jezikov. Mar bi naj postalo več dobrih glav izmed njih učitelji kmetije! Kje so naši omikanejši produktivni ljudje? Koliko in v pravem pomenu besede neproduktivnih ljudi preživlja naša kmetija! Zemlja na Slovenskem je plodovitna. Tudi kraška zemlja dobro rodi. Najzlahtnejše sadje, dobra in različna vina, meso goveje živine, prašičev, kuretin, jajca, divjačino, morske ribe, ribe iz tekočih voda, žita vseh vrst, vse, vse najde najboljša kuharica doma za najfinejšo pojedino! Obnebje je ugodno tako za vse južne sadeže kakor tudi za reje goveje živine na planinah. Travnika in hoste je dovolj. Naša zemlja ima v enem delu južno gorkoto, v drugih zmerno obnebje. Naši Primorci se pridejo lahko hladit v naše gore. Pridelamo lahko reje za tisoče prašičev, ne da bi nam bilo treba kupovati koruze drugod. Mrve imamo na majhnem našem svetu, da vzgojimo in prerediti največje bogastvo kmeta, goveje živine toliko, da bi v hlevu tudi polovčarja (bili lahko dve kravi in doraslih par volov in par juncev. Pa gnojnica se raztaka v nekaterih krajih po

cestnih jarkih, mrve gre več pod jasli, kakor v nje. Seveda se najdejo izjeme tu pa tam po Gorenjskem, Pohorju, Krasu, Goriškem. Mislim, da skrbimo premalo za obisk naših pet kmetijskih šol, premalo važne se nam zdijo te šole. Našo za najboljšo kmetijo kakor le mogoče pripravno zemljo še ni videl noben vseučilišni profesor kmetijskih ved. Pokažite mi kako drugo zemljo v Avstriji, na kateri bi rastli vsi mogoči sadeži, kakor na naši! In naš kmet bi bil jako dober moderni kmet, če bi se mu dala šola za to. Dolgo je bil samouk v moderni kmetiji in še le mlajši zarodi prihajajo v kmetiške šole. Absolventi teh šol so dobri delavci, pa preveč se jih poizgubiva v tujino, kjer jih čislajo. Na Grmu pri Novem mestu so 1911 praznovali 25 letnico obstoja tamošnje kmetijske šole. Kdo drugi se je zmenil za to važno slavlje razven nekdanjih učencev te šole! Drugod je slavlje take šole za ves in večji okraj praznik. Pa Slovenci ne znamo vzbujati zanimanja za našo kmetijo in kar njo zadeva, — ker še sami nimamo dovolj zmisa za to.

Popisal sem precej obširneje združeno delo na danski kmetiji. Zadruga je tam analfabetnega kmeta spravila v šolo in dala učiti fante in dekleta kmetijskih ved. Kako lep je pogled na to mladino in starejše, ki poslušajo učene učitelje kmetije in kako tekmujejo med seboj, kdo bo kaj boljšega pridelal doma, na polju, travniku, vinogradu in v hlevu ter to poslal na razstavo! Potem zavlada mej starejšimi in mlajšimi veselje, ko praznujejo kako kmetijsko veselico ob posebnih, po delu kmetije povzročenih prilikah n. pr. ob trgatvi in žetvi. Naš sedanji kmet pa nima nobenega razveseljevanja. Vedno le delati in delati, človeka utruja telesno in duševno. V cerkvi sliši, kar je že slišal stokrat in kar ne gre niti od srca niti do srca, v krčmi pa ne najde kaj pametnega veselja. Lahko

da se zbira mladina okolo kaplanov v raznih družbah, ker nimajo očetje in matere nič smisla za kako dobro razveseljevanje mladine. Če bi ne bilo vasovanja, bi bila naša kmetska mladina še ubožnejša. Tega k sreči nobena cerkev ne bo morala zatreti in tudi ne bi hotela, ker ima v vsaki veri seksualni element svojo veljavo, brez njega niti ne bi mogle živeti. Lahko živi pri nas toliko krčmarjev, pa lahko tudi dobiva toliko žrtev zli duh alkohol. V nekaterih krajih že pijemo z vodo pomešan špirit. Tudi Danci so mekdaj bili pijanci, sedaj pa ne uživajo več alkohola. Deželni zbori bi se morali več pobrigati za to stran kmetijskega življenja in urediti kmetijske šole tako, da bi bile tudi ognjišče pametnega razveseljevanja kmetijske mladine in starejših. Zadruga na Danskem je tudi v tem oziru delala čudeže. Slovenski kmet je pameten, dovzeten človek. Hvaležen bo za vso dobro, kar se mu bo dalo. Avstrijske vlade, v katerih je vedno sovladal tudi katoliški duhovnik, so storile, kar so mogle, da se razrijejo zadruge na kmetiji in da se umori duh vzajemnosti. L. 1770. so izdale postave, da se skupni kmetijski svet razdeli. Koncem pretečenega stoletja so izdale zakon, da se še to malo skupnih pašnikov razdeli in se iz njih napravijo njive. Bivanje živine v hlevu je baje toliko dobro; gnoj ostaja v hlevu, živina se bolj redi. Da pa je živina tako večkrat bolna in razsajajo večkrat kužne bolezni med njo, kakor če prihaja ven, pripisujem temu, da se ne more dovolj gibati na prostem, če ni ravno uprežna živina. Zadruge pa skrbijo tudi za skupne pašnike. Pri nas je ena taka zadruga za konjerejo, ali ni zanimanja za njo. Ona v Gornjemgradu je vsled duhovske protiaagitacije propadla po dveletnem životarenju.

Pa koliko denarja zapravi naš človek na božjih potih!
— To so potovanja našega kmeta. Na njih vidi kmetijo dru-

god, vidi nekaj drugih krajev. Nekaj odmora mora imeti Kaj bi koristnejšega veselja lahko zadruga pripravile kmetu, ako bi snovale daljše izlete v po dobrem kmetijstvu sloveče dežele! C. k. kranjska kmetijska družba je s tem začela, pa je zopet nehala. Pri nas pač za kmetijo ni zanimanja v širših krogih, razven da vabi meščan kmeta v svoje prodajalne in gostilne. Angleži so nekdam ubili kmeta. Sedaj pa vladajoči sloji uvidevajo, da ga morajo zopet oživeti. Sedaj se snujejo »vrtna mesta«, industrijalni delavci dobijo kaj zemlje, da tudi kmetujejo, sedaj se industrijalni delavci kličejo na veleposestva, sedaj hoče država nakupovati veleposestva in jih razdeliti med kmete. V naši Avstriji še imamo kmeta, ali v političnih uradih je jurist prva oseba, mesto da bi v teh uradih delali ekonomski visoke kmetijske šole in tehniki-kemiki, za urejevanje obrti pa teh niki. Kaj je treba imeti vojake v vojašnicah toliko časa! Pa če, naj se jih uči tudi kmetijstva in se naj ž njimi tudi hodi kmetom pomagat. Rimske legije so povsod kmetovale; naš slovenski svet so one prve kultivirale v zgodovinskem času; grajščak in katoliški duhovnik sta ga našla že obdelanega in sicer boljše obdelanega, nego sta ga pozneje obdelovala onadva. Pa naša Adrija, naš Jadran! Kaj bi se dalo speljati na njej iz naših krajev surovega masla, prekajenega mesa, svinjine, kurenine in jajc v obmorske kraje, hotele, zdravilišča, letovišča ob Adriji, ob srednjem morju, kaj prešičjega mesa v azijske dežele! In koliko živil rabi Trst, koliko boljših živil vojna in trgovska mornarica, ki jih dobiva od drugod! Slovenski kmet, kar ga ostaja doma, ima še vedno toliko zemljišča, da zamore postati vrtnarski kmet in živinorejec ob enem. V Trstu, ob Adriji ima za vse svoj trg. Proti severu ne bo imel kaj prida trga razven za prešiče in govejo živino. Slovenci so v prejšnjih časih mnogo več trgovali s Trstom, kakor sedaj,

ne samo z lesom, tudi z vsem drugim. Na Slovenskem do Postojne navzgor se je mnogo razumela italijanščina. Prometna sredstva vodijo čez naše ozemlje proti morju. Prišla bo še ena železniška proga z Dumaja in bo vozila čez naše dežele v Dalmacijo, ki bo postala zimsko leto-višče. Meso, surovo maslo, kuretino bi naj dobivala Dal-macija vse iz naših krajev, le pripraviti je treba dobro blago. Tudi imamo dosti sladkega sena, otave. Ako bi kaka druga dežela vzrejala toliko prešičev, kakor slo-venske in hrvaške, bi bogatila samo iz te reje. Zadruga, kje si, kje zadruga za prodajo kuretine, jajc, kje zadružne mesnice? V Brežicah je neki nemški trgovec prodajal jajca iz Dolenjske in iz spodnje-štajerskega sveta. Kaj bi zadruga profitirale s to trgovino, in koliko bi žnjo bilo dobička za veliko število producentov!

Prodajalo se je pri nas nekaj grajščin. Občine bi jih imele kupiti, deželna uprava pa jim preskrbeti denar. Občine bi potem obdržale hoste, travnike tudi, njive bi raz-prodale kmetom. Poljanci nimajo gozdov, nimajo nastelje, nimajo drv. Kaj bi občinska hosta mogla koristiti takim občanarjem! Kaj na primer Šentjernejščanom Pleterje, Poljancem na Krškem polju velika hosta nekdanjega samo-stana belih menihov v Kostanjevici! Kaj pa koristijo da-nes našim ljudem kartajzi v Pleterjih, ki so kupili ondotno veliko grajščino? Občinske travnike bi fanti pokosili, de-kleta bi pomagala sušiti in dobra večerja in čedna ve-selica po opravljenem delu bi bilo plačilo za to delo. Ko pa pride suša, bi vstregla občina svojim kmetom, ko bi jim prodajala za dve kroni cent sena, otave, ko morajo sedaj plačevati po 4 K po suhem letu. Korak k vaški marki! Posamezni kupci grajščin so nekaj profitirali, ker so pa kupovali po največ z izposojenim denarjem, ni nič ostalo ali pa le malo, pa tudi to je potem tudi hitro pošlo

vsled bahatega življenja. Hoste so se parcelirale in naš človek ne trpi lepe hoste v svoji zasebni lasti. Prodal je naš kmet, ko je kupil kos grajske hoste, les iz nje, moral je prodati, da je plačeval kupnino. Hoste so dar nebes, — so tudi regulatorji vremena. Toča rada obiskuje naše dežele in ob nalivu jemlje deževnica seboj črno hostno zemljo, skalovje raste iz hostnih tal. Le pogledite po deževju naše reke, kako nosijo seboj dobro zemljo! Ako pa živi velika hosta, pa ni nalivov in ne velikih voda, mah drži vodo dalj časa, da počasi odtekava. — Hoste morajo priti v občinsko oskrbo, v zadrugo kmetske občine, meščanska bi bila v kapitalističnem gospodarstvu ropar, kakor lesni trgovec, ki neusmiljeno išče svoje profite v tem blagoslovu nebes; mestne občine ravno tako, da zamorejo plačevati velike stroške sedanje mestne občinske uprave.

V Angliji so občine vzele upravo pokopališč in pripravo pogrebov v svojo režijo. Dosti to koristi občini in meščani so gospodarji čez pokopališče, duhovnik ne more na njih pokazati svojo voljo, ki je tudi na takem prostoru in tu prav rada zla volja. Pri nas se meščani tu in tam drgnejo za to, kako bi hitreje ubogal kakega župnika, da cerkev dobi novo pokopališče v last, meščani pa plačujejo drago zemljo in pripravo obzidja, cerkvice in mrtvašnice. Na Angleškem, Francozskem, Nemškem izprevidevajo vsi sloji, da mora občina izvajati komunalni socializem, nekako zadružno upravo občinskih stvari, vodovode, elektrarne, mestne železnice itd.; pri nas na Slovenskem je treba v tem pogledu še mnogo dela. O zadruzi se slovenski liberalni listi zaradi trgovstva dolgo niso upali kaj pisati in se še ne sedaj ne upajo vzlic temu, da skuplja v naših mestih socialno-demokratična stranka vse delavce pod svoj prapor ter večji del učeče se mladine in mlajših mož ter da vzdržuje ta stranka z ubozimi vinarji delavcev

izborna pisano časopisje. — Naš kmet naj bo menda res le za to na svetu, da služi farovžu, advokatski pisarni, trgovcem in gostilničarjem!

Slovenec, ki količkaj pozna svet, na katerem živi naš narod, mora izprevideti, da ga zamore rešiti potujčenja le, ako je delavec na njem kolikor mogoče dober strokovnjak v svojem krušnem delu. Dobro gospodarstvo na kmetiji je pa pogoj, brez katerega nam ne bo mogoče živeti kot slovenskemu narodu. Vse žrtve za šolske družbe so kaplja v morje. Da ni nikdo prosil Kotnika, naj bi raje podaril svoj veliki denar za podporo revnih dijakov na realkah, na kmetijskih šolah, na tehniki, na višji šoli kmetijstva, za živinozdravnike! To so šole, na katerih reven dijak brez podpore ne more biti, ker si ne more sam pomagati s postranskimi zaslužki. Te elemente si moramo še le vstvariti; ti potem razrijejo naše obrti, ker hočejo živeti in tedaj spravljajo kmeta in rokodelca do pridobitve boljših nauk in vedejo praktično boljše, gospodarstvo. Ali tudi gospodarsko in politično moramo Slovenci biti zedinjeni s Hrvati onkraj Sotle in Kolpe, z vsem hrvaškim Primorjem, Dalmacijo. Zedinjena Slovenija danes ne zadošča.

V centralnih vladah so po večjem Nemci, Madjari. Kar je našincev v njih, se ne upajo glasno govoriti. Ti Nemci, Madjari ne poznajo življenja v naših in hrvaških krajih. Tedaj jim moramo to razjasniti, razjasniti po žurnalistiki, v parlamentih in na vso moč. Povedati in dokazati jim moramo, da ravna jo naravnost protidržavno, ako tujčijo Slovence in ako ne delajo na to, da se združi avstrijski slovanski jug politično in napoti na njem zadružna kmetija. Kaj upijemo zaradi malenkosti, ki so komaj zbadljeji mušice! Ali ni poslanca, ki bi imel v svojih možganih širši duševni obzor, večjo

narodnogospodarsko omiko in na razpolago markanten nemški jezik, s katerim bi zbunil avstrijski parlament? Nimajo Hrvati takega, ki bi to storil v madjarskem saboru? Univerzo imajo in tedaj vendar kaj učiteljev, ki bi to zmogli. Nimamo mi nobenega Dasziñskega? Nobenega Čingra! Nobenega Smodlake? Kako ravnajo Madjari s Hrvati! Kaka sila bi bila moderna zadružna kmetija na Hrvaškem, kjer bi se ložje napredovala, ker še živijo hišne zadruge, ali so pa še v svežem spominu! Hrvaška zemlja je tako rodovitna! Kaj bi na njej mogel proizvajati hrvaški kmet v zadružni zvezi! Koliko bi potem mogel zapovedovati hrvaškemu kmetu bogatašu in omikancu oholi Madjar! Nemci v rajhu imajo premalo kmetijskega sveta za svoje vedno rastoče mase delavcev. Tudi oni se ozirajo po kmetijskem svetu drugod. Pa ne bodo vozili v Afriko in Azijo, tukaj v Avstriji je že obdelan kmetijski svet, tu je toliko bogate kmetijske zemlje in tu doli na jugu države je zemlja za najfinejše sadeže. Prišli bodo ali z mirno naselitvijo, ali z mečem; glad ne razume šale. Kaj se more tu zoperstavljeti neuki slovenski in hrvaški kmet nemškemu moderno učenemu vrtnarskemu kmetu in izvežbanemu živinorejcu? V Rusijo Nemci ne morejo, tam se razvija tudi moderna zadruga poleg in na starem »Miru«; Rusov je čez 150 milijonov, katerih Nemec ne more pregnati in ti si pridobivajo svojo industrijo in si utrjujejo svojo kmetijo. Tam bo prišlo prej do razbitja veleposestev, kakor v Avstriji; v Avstriji je katoliška hierarhija premogočna v vladah in so narodi mej sabo v vednem kregu in pretepu, lahko jih je vladati. Pa bodimo moderni gospodarji, skrbimo najprej za krušno podlago našega naroda, ki je pred vsem kmet! — Ne naš sosed avstrijski Nemec, niti Lah v naši sosesčini nista toliko zmožna umnega kmetijskega gospodarstva, kakor naši

kmeti, Madjar pa tudi gotovo ni spretnejši, kakor Hrvat in vendar smo na slovanskem jugu gospodarsko in politično taki reveži. Postanimo moderni zadružni kmeti in odbijali bomo tuje sosedes, veljali bomo kaj v državi. »Jeder wirklichen Macht ihr Recht.« Kdor si pribori prostor v vladni hiši v prvem nastropju, temu se godi dobro in če je ta prostor tudi prigoljufal ali priropal; on vlada in — sveta cerkev blagoslavlja njegov sedež v vladni hiši. Vpijemo, da se nam dogaja krivica. Katoliški duhovnik se smeji takemu vpitju. Macht ist Recht, je rekel Bismarck. »Stojim na stališču, na kojem mi velja prirodno pravo kot merilo pravice; ali kakor prirodoslovci učijo, da pomenjajo prirodnopravne družitve normalno stanje, fiziologijo organizma menjalnega gospodarstva, tako pomenjajo družitve, katere je stvarilo politično sredstvo, to je fevdalni, roparski sistem gospodarstva, nemoralno stanje ali patologijo gospodarstva. Zmaga prirodnega prava na stroške nasilja je smoter človeštva in rezultat njegovega razvoja. — Kant in vsi drugi veljaki filozofije in državnih ved so si v tem edini, da je merilo etike in npravnosti v tem, kar izraža Kant v gori navedenih besedah: »Ravnaj tako, da bo veljalo tvoje ravnanje za merilo občnega ravnanja; nikdo ne sme biti objekt drugemu.« tako piše F. Oppenheimer; ali v naši Avstriji velja še: Macht ist Recht, razdeljuj in imel boš nad razdeljenimi moč in pravica bo na tvoji strani. Tedaj razdeljuj v imenu pravice s svojo močjo vse in delaj vsakomur krivico, kdor ni Nemec ali Madjar ali poljski šlahčič! Delaj krivico z vsemi sredstvi!

V Švici sem videl, da objavljajo tamošnji žurnalisti na prvem mestu svojih časopisov članke o gospodarskih vprašanjih. Pri nas pišemo o vsaki stopinji kakega ministra uvodnike in še takih ministrov, ki so od

danes do jutri. Mladi možje, akademiki, tu je torišče za Vas! Višje stopite gori, da vidite več sveta iz gore na Slovenskem in tudi drugi slovanski jug! Družite se z mlajšimi kmeti, družite se z absolventi kmetijskih šol, glejte, da dobite stik z narodom! Izobražujte najprej sebe, potem priprosti narod, pa pridobite si več smisla za naše gospodarstvo in njegovo bodočnost. Trst, za druga, kmetijska šola in veda, — pa demokratičnost, izobrazba, samopomoč in energična delavnost: Kadar bodo ta gesla, ki jih še le pričenjamo izpoznavati, uresničena, se nam bo dobro godilo na zemlji. Dotlej bomo pa reveži in podlaga tujčevi peti. Pa računajte z mladino in ne obupajte! Pojde!

